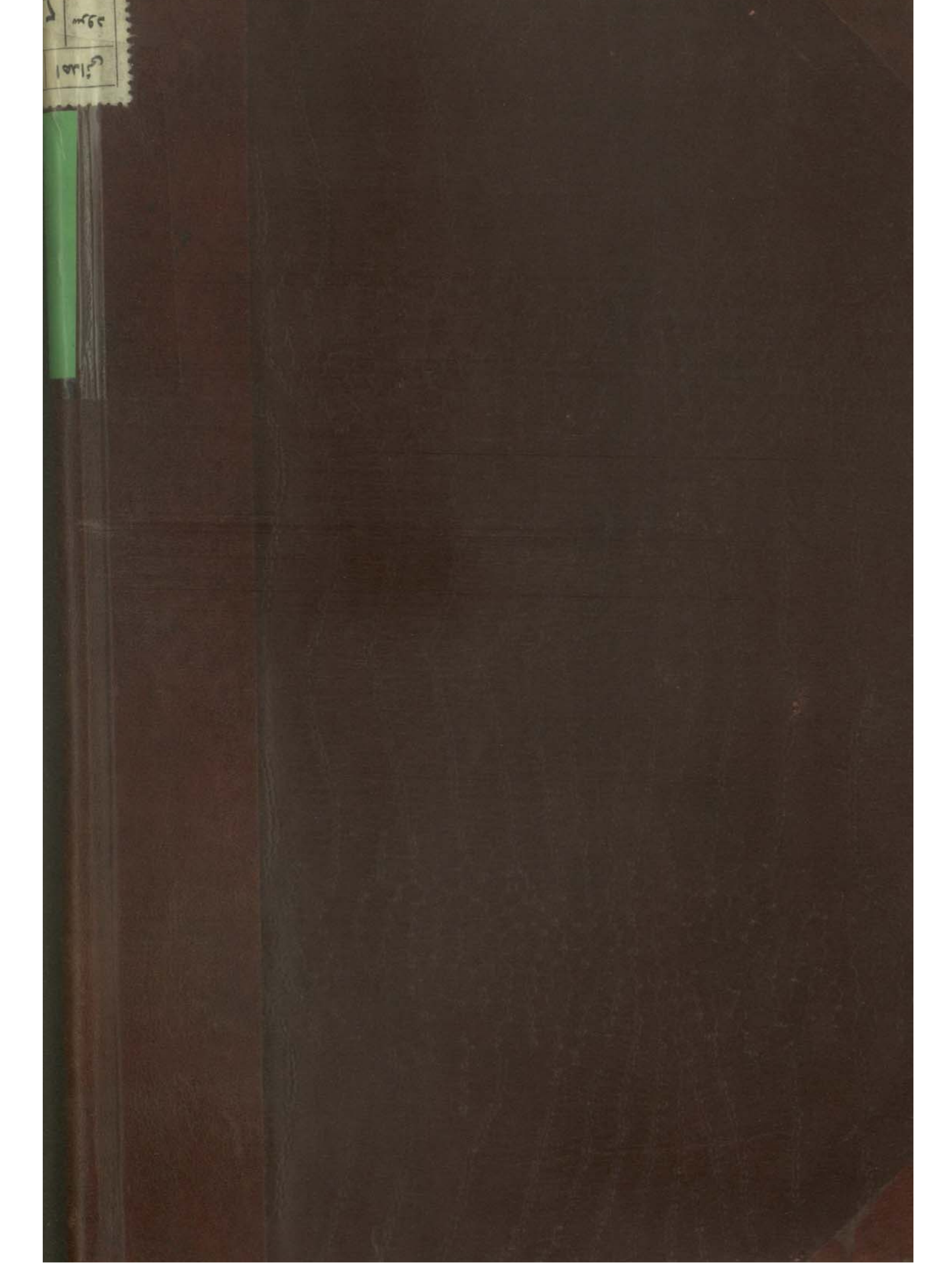
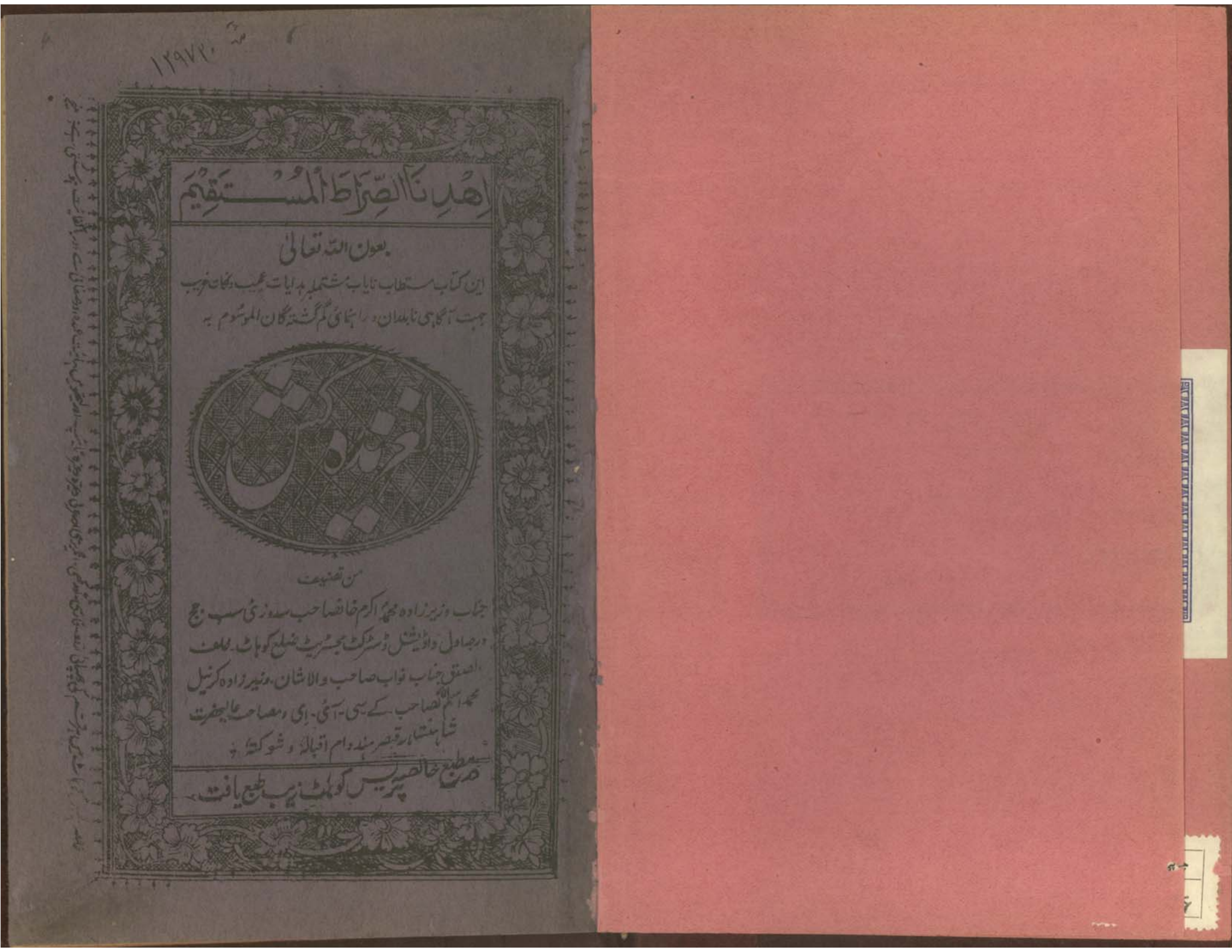

اِهدِنَا الصِّرَاطَ المُستَقِيم

بعون اللہ تعالیٰ

این کتاب مستطاب نایاب مشتمل بر ہدایات عجیب و نکات غریب
جہت آگاہی نابلدان و راہنمائی گم گشتگان الموسوم بہ

من تصنیف

جناب وزیرزادہ محمد اکرم خانصاحب سدوزئی سب جج
درجہ اول و اڈیشنل ڈسٹرکٹ مجسٹریٹ ضلع کوہاٹ۔ خلف
الصدق جناب نواب صاحب والاشان۔ وزیرزادہ کرنیل
محمد اسلم خانصاحب۔ کے۔ سی۔ آئی۔ ای مصاحب اعلیحضرت
شاہنشاہ قیصر ہند دام اقبالہٗ و شوکتہٗ

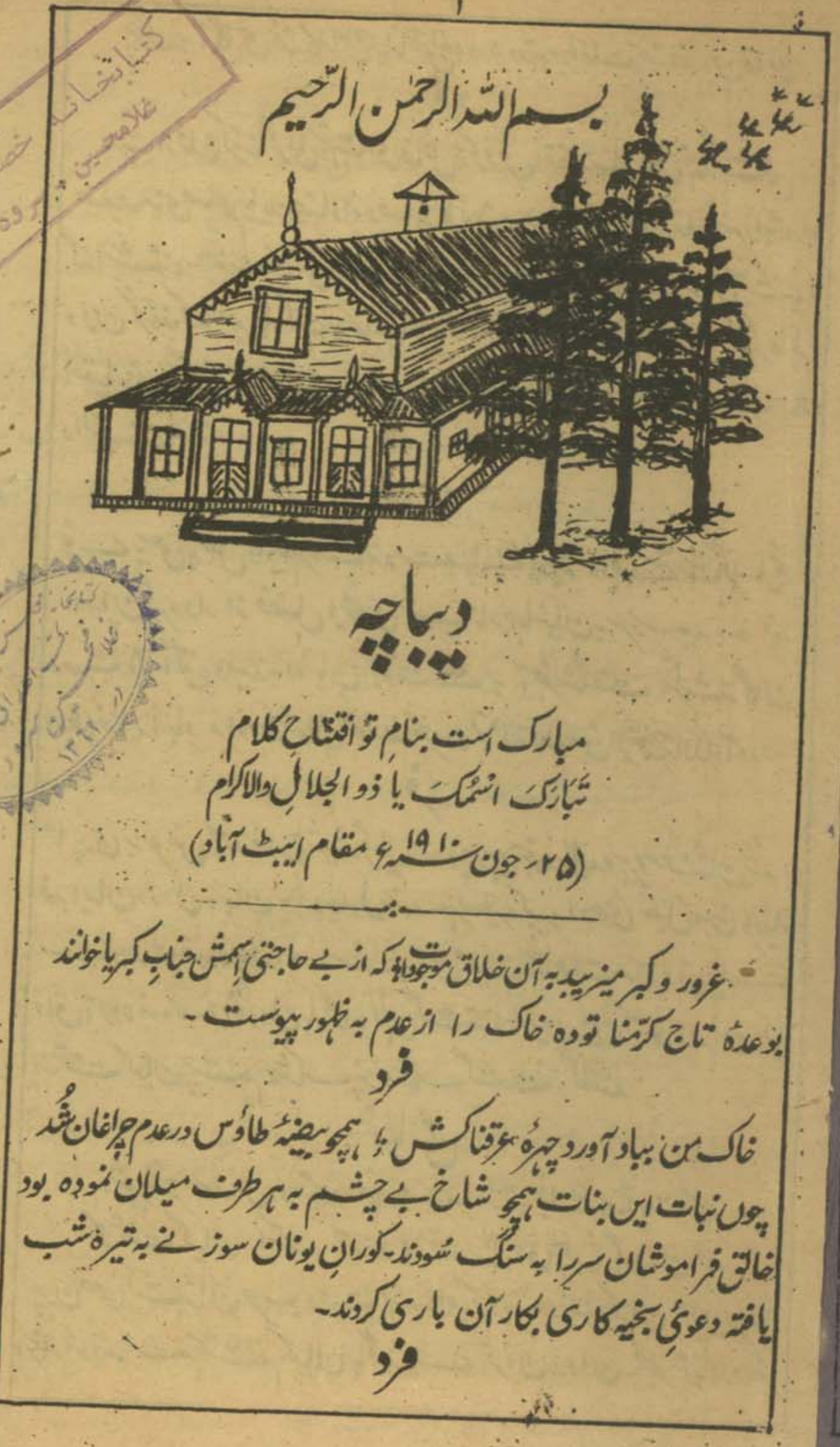
در مطبع خالصہ پریس کوہاٹ زیب طبع یافت۔

انڈکس

نمبر	مضامین	صفحه
۳۲	طلوع آفتاب از مدراس	۳۳
۳۳	" عرب	
۳۴	" سواحل عرب	"
۳۵	" وسط عرب	"
۳۶	" خراسان و اصفهان	"
۳۷	" افریقه	"
	قصهٔ سکندر اعظم و زنگیان	۳۴
۳۸	طلوع آفتاب از بحر اوقیانوس	"
۳۹	" امریکه	"
۴۰	" بحر الکاهل	۳۵
	فصل سوم	۳۷
	مسئلهٔ تقدیر و فعل مختاری	"
۴۱	اب الحق باب الذنوب	"
	فصل چهارم	۴۰
	طفل بیگناه را چرا کور ساخت	"
۴۲	جاپان و روس	۴۱
۴۳	قصهٔ پوران و نیسوال	۴۲
۴۴	در عالم اسباب موجودگی کور و کر و لنگ لازمی است	۴۴
۴۵	معتقدان و غیر معتقدان کارخانهٔ الٰهی	۴۶
۴۶	قصهٔ شهر پامپیل (پامپی ای ل)	"
۴۷	کور دارو دوے امراض ذیل است	۴۸
۴۸	قصهٔ کور و بینا و بدوان -	"
۴۹	ماریائے هندوستان	۴۹

نمبر	مضامین	صفحه
	فصل پنجم	
	شیطان در ذات است یا خارج از ذات	۵۰
۵۰	نقشه به تشریح لوح سادهٔ انسان	۵۳
۵۱	نیکی سرشتی و بدی آموختگی	"
	فصل ششم	
	ازدواج با دو زنان یا زاید از آن	۵۴
۵۲	نسبت انسان با بهایم	۵۵
۵۳	مقابلهٔ اشتیاق مردم سرد سیل و بلاد حاره	۵۶
۵۴	طبایع مختلفهٔ انسانی مقدار خوراک و طبیب حاذق -	"
	فصل هفتم متفرقات	۵۷
۵۵	تهذیب خانگی، تعظیم بزرگان و آزادی اسکول	"
۵۶	نکته چینی طلبا در امور سلطنت	"
۵۷	غذائے پیری و جوانی	۵۸
۵۸	تعلیم و ادب	"
۵۹	مقابلهٔ ادب اخلاق انگریزی و دیسی	۵۹
۶۰	تهذیب	"
۶۱	تهذیب انگریزی	۶۲
۶۲	قباحت در تکلیف مشرقی	۶۵
۶۳	تکلیف و تکلیف مردم ما	۶۸
۶۴	عرض مصنف	۷۰

خاتمة الکتاب

بسم الله الرحمن الرحیم

دیباچه

مبارک است بنام تو افتتاح کلام
تبارک اسمک یا ذو الجلال والاکرام
(۲۵ - جون سنه ۱۹۱۰ء مقام ایبٹ آباد)

غرور و کبر میزیبد به آن خلاق موجودات که از بے حاجتی همش جناب کبریا خوانند بوعدهٔ تاج کرّمنا تودهٔ خاک را از عدم به ظهور پیوست -

فرد

خاک من بباد آورد چهرهٔ عرقناکش ها، همچو بیضهٔ طاؤس در عدم چراغان شد

چون نبات این بنات همچو شاخ بے چشم به هر طرف میلان نموده بود خالق فراموشان سر را به سنگ شودند - کوران یونان سوز نے به تیرهٔ شب یافته دعوئ بخیه کاری بکار آن یاری کردند -

فرد

چوں بہ آگاہی فتد کار اہلِ دنیا ناقص اند ۞ ورنہ در تدبیر غفلت پختہ اند این خام ہا

فرد

سرت از تاج کرمنا گرانی داشت ای غافل ۞ کہ فرشِ انتظارِ سایۂ بالِ ہما گشتی

حضرت موسیٰ صلعم با یدِ بیضا داؤد صلعم با نوحۂ مربوط گم شدگان را بر سرِ راہ آوردہ گذاشتند۔ حضرت عیسیٰ صلعم با عصاءِ تجرید مردگانِ زہر فنا را روحی بخشید۔ و این کرۂ خاک اخیر باد گفتہ بہ عالمِ بالا ماوا گرفت۔ شش صد سال دیگر عالمِ احتیاج بہ کمال رسید۔ صحرا نشینان خون خوار عرب خونِ آدم را آبِ حیات دانستندے۔

فرد

عمرے بہ سعی باطل دادیم فرصت از دست ۞ پائے برہنہ بودیم دستے ست گر بسائیم

دراین گیر و دار از فضلِ ایزدی شبِ تار جہانیان بہ سر رسید۔ و نورِ وحدت از اُفق دمید۔ در باغِ نبوت گلے بہ آخر شگفت برگشتہ گان ورطۂ فنا را بادِ مراد از شمالِ نجات مژدہ لَا تَقْنَطُوا مِنْ رَحْمَةِ اللهِ آورد۔

فرد

تا پری بہ عرض آمد موج شیشہ عریان شد ۞ پیرہن بجود بالید و ہر یوسفستان شد

نورِ ایمان در دل و جانِ ہر فرد حلول نمود۔ ہر صغیر و کبیر را دعویٔ حَبْلُ مِنْ وَرِيدٍ است۔ وحدت نمودہ بر راہِ راست بہ آن مجیب الدعوات رازِ دل ہائے فراق آلودہ نمودند۔ و مقبول بارگاہِ الٰہی گشتند۔ و درین بین کشورِ ایران را از تختِ کیان چشمِ رشک پُر اشک گشت۔ گفتند

رباعی

ز شیرِ شتر خوردن و سوسمار ۞ عرب را بہ جائے رسید ست کار
کہ تختِ کیان را کنند آرزو ۞ تفو بر تو ای چرخِ گردون تفو

چون صحرا نشینان عرب دعوتِ اسلام کردند۔ دولتِ کیان از این دعوت انکار نمودند حشم محتشم کیان با گرز ہائے گران روان۔ خنجرِ آبدار در کمر

و خود آہنین بر سر۔ فیلِ دمان در پیش۔ تیر و کمان در کیش۔ بالمقابل شب زندہ داران صحرائے عرب بیاد مولا فنا فی اللہ۔ بطن خالی پُر از برنج مرنج۔ سبک خیز۔ سحر خیز۔ بے یراق بر براق سوار۔ تیغِ بے غلاف دست لاف از فرازِ مغرب طلوع نمودند۔ بحکمِ امیر المؤمنین بر عدو بدو گشتند۔

فرد

ز سمِ ستوران دران پہن دشت ۞ زمین شش شد و آسمان گشت ہشت

تاجِ کیانی بہ قزاق عرب رسید۔ دود از دمار دارا بہ فلک بالا شد۔ و اشترانِ مرقعہ پوشِ عرب بر فیلِ دمانِ فارس غالب آمدہ رہنمائی بجانب طہران نمودند۔

فرد

سوارِ جہانگیرِ یکران براق ۞ کہ بگذشت از قصرِ نیلی رواق

توسنِ حسنِ اسلام بمرغزار ایران ہم جولان نمود۔ خاکِ ایران بہ عطرِ ایمان معطر گشتہ۔ پاک شدہ با عرب ہم مشرب شدہ بہ یک نام منسوب گشتند۔

رباعی

بَلَغَ الْعُلٰى بِكَمَالِهٖ ۞ كَشَفَ الدُّجٰى بِجَمَالِهٖ
حَسُنَتْ جَمِيْعُ خِصَالِهٖ ۞ صَلُّوْا عَلَيْهِ وَاٰلِهٖ

مخفی مباد۔ کہ مصنف این مجموعۂ پریشان سہ کتاب از عہدِ طفولیت در سوانحات نوشتہ میاید۔ دو ہفت سال دوش ازین در سر خیال آمد۔ کہ در فنِ شکار کتابے مطبوع کردہ شائع نمائم۔ از کم فرصتی آہستہ آہستہ در عرض دو سال بمنزلِ مرام رسیدم۔ رسالۂ مختصرے بفنون الصید منسوب نمودم۔ مردمانِ ہند بزبان فلفل پسند خود شکرِ پارس را چشیدہ نتوانستند ترجمۂ آن طلبیدند۔ الا نہار را بالیل مبدل نکردم۔ تا حال بہ ہمان منوال قائم ماندم۔ بنا بر آن ہفت فصل حسب ذیل ترتیب کردم۔

فصل اول در کلام - فصل دوئم خطا رفته گان را براه آوردن - فصل سوئم در تقدیر و فعل مختاری - فصل چہارم طفلِ بے گناه را چرا کور ساخت - فصل پنجم - شیطان مخلوطِ ذات است یا خارج از ذات - فصل ششم ازدواج با دو زنان یا بیش از آن - فصل ہفتم - نصیحت طلباء مدارسِ ہند
ونامِ این سفینہ را "الغزیده گشن" گذاشتم۔

رباعی

این نسخۂ بے ربط کہ دیوان حقیر است ٭ مجموعۂ احوالِ پریشان فقیر است
زنہار کہ شیرازۂ وے نکسلی از ہم ٭ در وے رگِ چندے ز دل و جانِ فقیر است

الرّاقم:- محمد اکرم

فصل اوّل - در کلام

فی التّحسین الکلام

تفاوتِ انسان و حیوان - در نفس کلام است - تیغ زبان بآب فصاحت جریان - جادو بر سامع نموده - گوئے عفو در میدان نحو برده - زندانیان را از بلائے ہلاکت وا میر ہاند۔

چون کلام مقدم از ماده بود - بمصداقِ آنکه (كُنْ فَيَكُوْنَ) کُل موجودات به این کلمه که حکمِ امر وارد - احداث گشتند - معہذا خطابِ نبوت از راهِ کلام آمده - ازین وجه در این باب اوّل سخن میرانم - و شما را از رازِ کلام مطمئن میسازم۔

بدانید که در کلام سہ چیز است - اوّل مربوطیت و فصاحت - دوئم معنی و تفہیم - سوئم صوت و سرود - ہرگاه این سہ عنصر یکجا باشند - کارِ مقناطیس بر قلوب نموده مغلوب میسازند۔

قسم اوّل

مربُوطیّت و فصاحت

کمالیّت که منحصر بر کام و زبان گوئنده است - و نیز بر مربوطیت کلام است - که آن متعلق بر ترتیب حروف است - و در ہر زبان خصوصیتی دارد - چرا میگویند که فلان زبان شیرین است؟ آیا واقعی در گفتگو زبان شیرین میشود؟ و این ہمه وصف ترتیبی ست - که در پس و پیش نمودن حروف است - ورنه حروف تہجی در ہمه زبان ہا قریبًا ہمان اند - مثلاً لفظ آمد فارسی ست - اما در ہندی نہایت پسند است - ورود و برگزیده را

به آمد آمد تعبیر میکنند- و از لفظ هندی که آنا آنا میباشد پرہیز میکنند- وجه ہمیں است که ترتیب حروف در آنا آنا موزون نیست - ازین وجه بگوشِ پسند نمیآید- درذیل فہرست الفاظ ہم معنی درچہار زبان مینویسم سامع خود پسند نماید- که کدام لفظ به کدام زبان شیرین است

فارسی	هندی	عربی	انگریزی
فردوس	سُرگ	جنّت	ہیون
آسمان	آکاش	فلک	سکائی
آمد	آنا	جاء	کم
گدا	بھکھیاره	فقیر	بیگر
زخمی	گھائل	مجروح	وونڈڈ
ماه وش / دلبر-دلربا	پیتا	معشوق / محبوب	بیلوڈ
شاه	مہاراج	مَلِک	کِنگ
زمین	دھرتی	ارض	ارتھ
چشم	نین	عین	آئی
مژگان	پپلی	ہُدُب	آئی لِڈ
زبان	جیبھ	لِسان	ٹنگ
کناره	بنہ	ساحل	بینک
آفتاب	سورج	شمس	سَن
ماہتاب	چاند	قمر	مُون
شب ماه	چاندنی رات	لیل القمر	مُون نائٹ

قسم دوئم

المعنی و تفہیم

تفہیم ذائقہ دارد که در گفتن نمیآید- اثر این ذائقه بگوش تعلق ندارد- بلکه بر دلہا پرتو انداز است- این ہمان حظی ست- که درکلام الٰہی موجود است- مثلاً نص (وَجَعَلْنَا فِيهَا جَنَّاتٍ مِّن نَّخِيلٍ وَّأَعْنَابٍ وَّفَجَّرْنَا فِيهَا مِنَ الْعُيُونِ) علیٰ ہذا درمعنی نظم لطفی ست- که در بیان ذکر آن محال است- مثلا

فرد

مطرب نَفَست زمزمه از لعل که وارد ⁂ کز نالۂ نے میزند امروز شکر موج

شیرینیِ لب- نالۂ نے -شکر نیشکر- لعلِ لب -این ہمه تلازماتیست- که بجز فہم باطن بر زبان نمیآید- بلکه دربیان نمودن ذائقۂ شعر فوت ہستو زبانے که مشاہدات را دربیان آورده درعدم موجودگی مشاہدات بصورت آنہا را درگوش سامع یا درچشم خواننده بسته میتواند- آن زبان قابل تحسین است- لکن با این ہمه مکمل عکسِ مشاہدات را درتحریر یا تقریر آوردن ناممکن است- معلوم شد که زبان فصاحت بیان از تفصیلِ مشاہدات ربّی قاصر بلکه عاجز است

فرد

خبر ده الٰہی مرا زان مقام ⁂ که بے صوت میروید آنجا کلام

حواس خمسه

کیفیتے که از این پنج حس محسوس میشود- دربیان آوردن آن ہیچکس کامیاب نمیشود- نبات را شیرین گفتند- نمک را شور گفتند و ذائقه نام نہادند- اگر نمک

را شیرین میگفتند و نبات را شور مینامیدند۔ فرقے بہم نرسید۔ وبدستور مردم شور را شیرین میگفتند۔ زیرا که ازین دو لفظ کیفیت شیرینی یا شوری در بیان آمده نمیتواند۔ صرف نامے نهاده شده۔ ورنه ذائقهٔ شیرینی یا شوری بگفتن حل نمیشود۔ بنا بر آن دعوئے کاتب الحروف به راستی انجامید که محسوسات و مشاهدات و تفهیمات در معرض بیان آمده نمیتواند۔ اما حظ تفهیم آنها کیفیتے دارد که از بیان بیرون است۔ تماشاکنان خلوت گاهِ معرفت ترک سخن نموده در تحیر معنی مغروق اند۔ چنانچه (مَنْ عَرَفَ رَبَّهُ فَقَدْ كَلَّ لِسَانُهُ)

فرد

بطبعم هیچ مضمون به زلب بستن نمیآید ؛ خموشی معنیٔ دارد که در گفتن نمیآید

قابلیتِ تفهیم باطنی بهتر از زبان انسانی ست۔ یعنی انسان بزبان آن اشکال را بیان کرده نمیتواند۔ آن چه در نورِ باطن دیده میباشد۔

قسم سوئم

صَوت و سرود

خوشتر کلام صوت هست۔ صوت چه میباشد؟ همراهِ کلام تا صدائے مهمل شامل نه شود۔ آواز خوش بر نمیآید۔

فرد

زشعرِ حافظِ شیراز میگویند و میرقصند ؛ سیاه چشمانِ کشمیری و ترکانِ سمرقندی

دو قسم اول که در توصیفِ کلام مذکور شد۔ در شعر موجود هست۔ اما در قسمِ سوئم تا آواز مهمل همراهِ کلام ساده ضم نشود آهنگ سرود بر نمیآید۔ این آواز مهمل حرفے ندارد۔ هوائیست که از حنجره هائے نازک گذشته صورتِ آواز پیدا کرده روح انسان را بوجد میآرد۔ درینجا کلام تابع صوت هست گویا درین مقام منطق تابع نحو مهمل میشود۔ یعنی همین شعر که بالا نوشتم۔ در

مختلف مقام خوانده میشود۔ لفظ مقام تعبیر از راگ کنند۔ مفصل تر اینکه شعر و سخن محض حُسن کلام دارند۔ چوں به آوازِ مهمل مربوط شامل شدند۔ لاریهٔ خوش سرود ازان میبر آید۔ مخفی مباد که لاریه ها و راگ ها مختلف اند۔ لیکن شعرِ واحد در هر کدام راگ خوانده میشود۔ مثلاً

فرد

فغان کیں لولیانِ شوخ و شیرین کار شهر آشوب ؛ چنان بردند صبر از دل که ترکان خوان یغما را

این شعر در راگ آسا و در مقام ایرانی و در بھاگ و در بهیرین جدا جدا خوانده میشود الفاظ همیں میباشند اما لاریهٔ سرود دگرگون میباشد۔ تفاوت ذائقهٔ دو راگِ مختلف مشابه به اختلافِ ذائقهٔ کباب و حلوا است۔ درین مسئله طوالت به این دادم که مردم ناواقفِ سرود به این مسئله لاینحل نمیفهمند۔ که راگ چیست و غزل چیست۔ تعریف کلام مفصل کردم و قدر و منزلت آن را تشریح دادم۔ از همین کلام یکے بستهٔ درد و بلا می شود۔ و یکے ازان وا میرهد۔ حکما میگویند۔ که فوجی را در قبضهٔ اختیار آوردن آسان است به نسبت آنکه زبان را در اختیار خود بیارند۔ این دولتیست که در گنجینهٔ سربستهٔ مقام دارد۔ نه در طبلِ پُر هوا۔ یک لفظ از ضرورت بیش و از وقت پیش در صرف نباید آورد۔

فصل دوئم

فرو رفتگانِ مغاکِ دهر را۔ به اوجِ وحدت کشیدن

در اوائلِ عمر چوں میلان طبع بجانبِ تحقیق هر امر میباشد۔ در چند مسئله غوری نمودم۔ تصدیق ماهیتِ اوصاف ذیل می خواستم بکنم۔ تا مدلّل بشوند۔ کرامت و مکاشفهٔ بزرگان۔ خدا۔ ے ٥ الہ الغیب۔ معجزات پیغمبران فطرت

تقدیر - نزولِ کلام الٰہی - سزا و جزا -

چون طالعم بد نبود

از حُسنِ اتفاق درسِ علومِ مغربی شروع کردم - در دو مضمون نہائت شوق داشتم - یعنی علمِ طبعیات کہ در انگریزی فزکس می نامند و علمِ زمین کہ در اصطلاح جغرافیہ میخوانند - این ہر دو پسندیدۂ خاطرم بود - ازین وجہ بلا محنت بزودی آموختم - و در راہِ حق طلبی ازین دو مضمونِ مذکور کارِ چراغ گرفتم -

چراغِ اوّل

موجودیّت خالقِ مُطلق جل علیٰ شانہٗ و نبودنِ فطرت کہ عبارت از نیچر است

در جغرافیہ مطالعہ نمودم - کہ بر کوہستانِ شمالیٔ ہند برف بسیار می بارد - پنج دریائے پنجاب از دامن این ہا جریان نمودہ در سمندر می اُفتند و صحرائے پنجاب را سیراب میکنند - معًا در علم فزکس دیدم - کہ از سمندر ابخرہ بالا آمدہ در ہوا کثیف شدہ صورتِ ابر می بندد - بر کوہستان برف و بصحرا آب میریزد -

فرد

تاکہ را سیراب سازد ای ابرِ نیسانِ بہار ؛ قطرۂ تا مے تواند شد چرا گوہر شود -

فوراً بہ حکمتِ آن حکیم سُبحان اللہ گفتم - در نظرم دولابے نمودار شد - کہ از یک جا میکشد و بہ دیگر جا میریزد - یعنی از سمندر ابخرہ بر میخیزد - و در علوِ فضا سرد شدہ ابر گشتہ آب بر دشت و کوہ می افشاند - و از دشت براہِ رودبار یک جا شدہ دریا میگردد - و باز بہ ماواءِ خود در سمندر میرسد - از جائے کہ ابخرہ شدہ بالا رفتہ بود - مزید بر آن برائے اینکہ آب بطورِ ذخیرہ در مقامات

بلند جمع باشد مادۂ برف آن حکیم مطلق ساخت - تا منجمد باشد و تا موسم تابستان آب نہ شود - ہر گاہ گرما رسید و در دشت ہا ضرورت آب پیدا شد برفِ منجمد از قلۂ کوہ گداز نمودہ شکم دریا و دریاچہ ہا را مالا مال نمودہ باعث حیاتِ انسان و حیوان و تولیدِ میوہ و زرع میگردد - اگر کوہستان نمیبود برف ہم نمیبود - چرا کہ برف بجز حدُ الثلج نمیتواند قیام کند - حدُ الثلج در فرازِ ہوا از زمین شانزدہ ہزار فیٹ بلند ہست - برائے برف بہ آن بلندی کارکنان سماوی خانہ ساختند - و ہمالیہ نامش نہادند - مترجمان مرکبِ ہمالیہ را این طور معنی نمودند - کہ ہما بہ معنی برف است و آلیہ بہ معنی آشیان ہست - و ہمالیہ کوہِ شمالی پنجاب است - کہ در بلندی بر تمام کوہ ہائے عالم گردن افراز است اگر مادۂ برف دیر پا نمیبود - این دجلہ ہائے بزرگ چون فیل دمان بے سرو سامان دائم روان نمیبودند - و اگر کوہ ہائے بلند بہ فرازِ ہوا برائے برف آشیان نمیداشتند برف ہم قائم نمیماند - دیدہ باشید رود ہائے کوہستان بے برف را کہ صرف در باران جریان دارند و بعد آن بجز خاک و سنگ ہیچ ندارند جریانِ شان مطلق بر باران منحصر ہست و برعکس آن کوہستان برفانی مسلسل آب بہ صحرا میفرستند -

رباعی

چو دخلت نیست خرج آہستہ ترکُن ؛ کہ میگویند ملاحان سرودے
بہ کوہستان اگر باران نہ بارد ؛ بہ سالے دجلہ گردد خشک رودے

آن منعمِ حقیقی کوہ را از برائے برف بلند کرد - و برف را از برائے دریا بر سرِ آن کوہ جمع کرد - آفتاب را بہ گداختن فرمود - تا برف آب گشتہ بہ سمندر پیوست باز آفتاب را گماشت کہ از سمندر ابخرہ برخیزاند - بخرہ بوجہ سُبکی حسبِ خاصیتِ جبلی بالا بہ فضا رفتہ در طبقۂ زمہریرہ رسید کثافت پیدا کرد و بہ شکل ابر شُد - و ابر را فراشِ ہوا بر کوہ افراختہ گذاشت تا پاغندۂ برف بر سوادِ ریشِ کوہ بریزد - بدین منوال نہ آب از سمندر کم شُد و نہ برف از سر

کوه - مانند چرخ این دور دائم قائم ماند۔

چراغ دوئم

درفزکس خوانده‌ام که آب برعکس دیگر موجودات از سردی هرگاه یخ میشود۔ حجم او زیاده میشود و وزن او به نسبت آن حجم سابق کمتر میشود یعنی اگر در یک کاسه بقدر نصف نصف آن آب پُر کنید و شب بیرون در سرما بگذارید۔ هرگاه کامل طور یخ بسته شد۔ آب تا لب کاسه در صورت برف بالا میآید۔ و از حجم آب دو چند یا یک و نیم چند حجم برف زیاده میباشد پس این ثابت شد که هرگاه آب بسته شد آن بستگی در اصل منجمدی نمیباشد بلکه شگفته میباشد۔ و از حالت اصلی در جسامت و مقدار زیاده میگردد۔ اگرچه وزنش همان ست که اول بود۔

به الفاظ دیگر

آب مثل دیگر جمادات از سردی کوچک تر از حجم موجودهٔ خود نمی شود۔ بلکه جسامت او بیشتر میشود۔ پس لامحال به نسبت آب سبک تر باشد۔ در آب آنچه هموزن اوست در مابین او میگردد۔ و اگر از آب سنگین تر بود در تهِ آب فرو میرود۔ و اگر سُبک تر بود مثل برف و یخ بر سرِ آب مثل کشتی میگردد۔ "فعل الحکیم لا یخلو عن الحکمة" بدانید که آب درین کرهٔ ارض سه حصه هست و خشکی یک حصه میباشد۔ و به همین طور حیوانات آبی از حیوانات بری به همان تناسب بیشتر اند۔ در جزائر شمالی ذات انسان هم قیام دارد۔ و مدار زندگانی آنها بر حاصلات دریا منحصر هست۔ گوشت اقسام ماهی و نهنگ‌ها خوراک شب و روز شان هست روغن ماهی بجائے تیل استعمال میکنند و چراغ میفروزند جلدها نفیس که از بطن ماهی می برآید۔ آنها به طور شیشه در غرفه هائے خانهٔ خود نصب میکنند تا روشنی اندرون کلبه هائے تنگ و تار که از برف ترتیب داده میباشند

داخل شود۔ و از پوست هائے نهنگ پشم دار لباس پوشیدنی میسازند کشتی هم از چرم نهنگ میسازند۔ برف را از درون خالی نموده در جوف آن بود و باش میکنند۔ راهِ آن کلبه را به مثل سرنگ میسازند یعنی از خانه بفاصله چند گز سوراخ داخل شدن میباشد به ذریعهٔ آن سرنگ در نفس خانه میبر آیند و این راه را به طور خزیدن طی میکنند۔ این خانه هائے بے دروازه عجب کیفیتی دارند۔ که به شکل گلاهائے معکوس در میدان‌ها متفرق نظر مے آیند۔

{ آن مسبب الاسباب حقیقی ازین وجه
{ برف را و یخ را به نسبت آب سبکتر ساخت

تا بر آب ایستاده باشد و فرو نرود۔ و آب معتدل زیر تختهٔ برف موجود باشد۔ و از بالا سردی در زیر آب نرود۔ اگر یخ مثل دیگر جمادات یا فلزات از سردی به نسبت حجم سابق کوچک تر میگردید۔ لازم بود که به نسبت آب در وزن سنگین تر میشد و بر آب قیام نمی نمود۔ و در زیر آب رفته ته نشین میشد۔ و به همین منوال هر شب یک طبقهٔ آب یخ بسته در زیر آب فرو میرفت و به همین دستور متواتر یک طبقه بر دیگر طبقهٔ یخ در تحت آب جمع شده میرفت۔ حتیٰ که کل دریا یا سمندر از سطح بالا تا به تهٔ زیرین یک تودهٔ برف میشد و در منطقه هائے بارده گاہے این تودهٔ برف آب نمیشد۔ و از منطقه هائے بارده سال به سال این سردی براهِ آب سرایت نموده اثرش تا دور دور رفته نقصان عظیم میرسانید۔ و در جزائر شمالی کل حیوانات آبی در برف منجمد شده میمردند۔ و ذات انسان که مدار زندگی شان بر آن هست۔ از گرسنگی و خنک جان بحق می سپردند۔ آب نمیشد۔ و همه عالم یخ میبود۔ و نه هیچ کشتی را بادِ مراد به ساحل مرام میرسانید۔ تجارت و سفر مسدود میشد و نه کسی را جرأت میبود که هزارها فرسنگ بر یخ سفر کردن میتوانست۔ گویا از یک مملکت به دیگر مملکت راه آمد و رفت نمی بود۔ ضروریات یکے را

دیگرے بہ ہم نمیرسانند - در انگلستان از نہ رسیدنِ گندم مردم آلو میخوردند نہ پنبہ بہ یورپ میرفت - و نہ سامان می آمد - نہ از چین چائے و نہ نافہ از تاتار - و نہ شہد از کاشغار - و نہ قالین از ترکمند - و نہ ابرہ و کیمخواب از کشمیر و ایران - و نہ پوستین از کابل بہ اوطانِ شمالی کہ مدارِ تجارتِ شان بر روئے آب ہست میرسید -

آن منعمِ حقیقی

در خاصیتِ آب این استثنا کہ گفتم برائے این گذاشت کہ سلسلۂ حیاتِ حیوان و انسان دائم قائم باشد - دانستم کہ خدا ہست - و این حفظِ ماتقدم را کسی ہست - کہ در ابتدا سنجیدہ ہست - فطرت (کہ عبارت از نیچر ہست) این طور پیش بینی نمیتواند کرد - بلکہ فطرت را خالق ہست - و آن خالق خدا تعالیٰ دانا و بیناست -

چراغِ سیوم

اطبائے کہ تعلیمِ مغربی دارند - و در علمِ تشریح بیشتر دست رس از حکمائے یونانی دارند - میگویند کہ خون در کل بدنِ انسان دورہ میکند - ہر عضو را نشو و نما از وست - شریان ہائے کہ خون بہ مغزِ سر میرسانند بقدرتِ ربی کج مج ساختہ شدہ اند - یعنی بہ این شکل

شریان خون پیچ در پیچ بالا می رود - ازین وجہ در رفتارِ او سکون پیدا میشود و سرعتِ رفتارش کم می شود - چنانچہ بر مغز آہستہ آہستہ میرسد تا مغز پراگندہ نہ شود - آیا این تدابیر ہا و پیش بینی ہا بدون فہمیدہ ایست و فطرت خود بخود باعث ترتیب اینہاست؟

دیگر بشنوید

جنین در شکمِ مادر - در آب می باشد - و بمانند کشتی بر آن آب لعابدار میگردد - لعاب بالا و پائینِ جنین موجود می باشد - جنین از صدمہ ہائے بیرونی محفوظ می ماند - یعنی اگر صدمۂ خارجی رسید - تا بہ جنین آن صدمہ براہِ راست نمی رسد - بلکہ آب را حرکت میدہد - و جنین در آب بآرامی می ماند -

العلمُ علمانِ - علمُ الادیانِ - علمُ الابدانِ -

حالا شما را بطرف ساختِ انسان متوجہ میکنم - خدائے تعالیٰ بینی را بر دہن نصب کردہ تا آنچہ در دہان میرود - اول امتحان بوئے آن شود کہ بوسیدہ یا متعفن نہ باشد - و اگر خوشبوست لطفش بردارد - چشمہا را بالائے ہمہ جا داد تا بہ بینند کہ چہ چیز است - خام ہست یا پختہ - مگس یا مثلِ آن چیزے در او نیست -

چشمِ مرغانِ شکاری

چشمِ باز و بحری کہ بوقتِ صید افگنی بخار و خس پیوست می شوند - برائے آنہا از کارخانۂ قدرتِ کاملہ پوستے شفاف کہ حائلِ نظر نہ شود مہیا کردہ - و این پوست بہ نسبتِ چشمِ مرغانِ غیر شکاری دو چند لک تر است -

شُتر

کفِ پائے شتر را ہمچو متکا ساخت - تا در ریگستان سفر کند و پائش

در ریگ فرو نرود۔

بُز و گاوٗ

بُز وگاؤ که به کوه کار دارند شق در سُم دارند۔ تا اگر در کوه برابر نصف سُم هم جا باشد بر آن جا پا نهاده براه بروند۔ کاتب الحروف یک سوال بر رُفقا دارد۔ جوابش میطلبد۔ و این سوال را برای غوض نمودن رُفقا گذاشتم۔ "اینکه گاؤ و گوسفند و شُتر که بعد از چریدن بوقت فراغت کاه خورده را باز میکشند و میجوند۔ این چه حکمت ست"۔ فقط سوال دویم۔ این هست که "شناخت جانورانیکه نُشخوار میکنند چیست"۔ جواب این سوال را خود میدهم۔ هر چارپائیکه سُم آن شق دارد ضرور شکمبه دارد و نُشخوار میکنند۔ یعنی غذای خورده را دوباره کشیده میجود۔ دیگر نشانی همچو حیوان این ست۔ که دندان های بالا ندارند۔ صرف دندان های زیرین دارند۔ شُتر هم از قسم حیوانات شق سُم هست۔ اسپ و خر که سُم شق دار ندارند۔ دندانِ بالا و پائین هر دو دارند۔

پرنده

پرنده ئیکه سنگدان دارد لازم هست که جاغُر هم داشته باشد۔ هر پرنده ئیکه جاغُر ندارد سنگدان هم ندارد مثلاً کلنگ و بگله وغیره۔ هر چه گوش ندارد یعنی پرنده یا خزنده ئیکه گوش دارد لکن نمایان نیست آنها تخم میدهند۔ و آنچه گوش نمایان دارند چوچه میدهند۔ گوشِ مار نمایان نیست۔ تخم میدهد۔ برعکس آن موش چوچه میدهد۔ سنگ پشت و غوک اگرچه مشابهت به چوچه کشان دارند۔ اما چونکه گوش نمایان ندارند۔ همچو ماهی تخم میدهند۔ هر پرنده یا چرنده که گوش نمایان دارد چوچه میدهد۔ شب پره را ملاحظه کنید۔ که پرنده هست باید که تخم بدهد۔ اما چونکه گوش بمثلِ موش نمایان

دارد چوچه میدهد۔ و چوچه را شیر میدهد۔

سوال۔ باز که ماده هست چرا کلان تر است وجُره که نر آن هست چرا از مادهٔ خود کوچک تر هست۔ وجه این است که ماده چوچه کشی میکند و چوچهٔ آن دو عدد میباشد و خوراکِ آنها بر مُرغ های پرنده میباشد۔ باز که مادر آنهاست۔ لازم است که مرغ قوی باشد تاکه دو چوچه را و نیز خود را سیر کند۔ اگر باز خُرد میبود شکارِ بزرگ نمیتوانست گرفت که کافی برای هر سه جانور باشد۔ جُره که نرِ آن هست صرف برای بطنِ خود شکار فراهم میکند۔ بنابر آن او را کوچک تر ساختند۔

مُرغابی

مُرغابی را پردهٔ در پاست تا بذریعهٔ آن در آب به سهولیّت بگردد۔

باز و پلنگ

این ها را چنگ و ناخون داد۔ تا صید را در چنگ آورده تناول نمایند۔

مُرغانِ کوچک المعروف به لیلی و بورا

بعض مُرغانِ ہوا کہ بسیار خُرد ہستند دانہ نمیخورند۔ بلکہ مثلِ زنبورِ عسل بر شیرۂ گُل ہا میپایند۔ و صانعِ حقیقی زبانے یہ مثلِ سو مہیّا نمودہ۔ کہ اندرونِ دہن بر مانند "سپرنگ" ساعت پیچیدہ میباشد۔ یعنی بہ این شکل

ہر گاہ لیلی میخواہد این زبان درازرا از دہن کشیدہ درونِ گل داخل میکند۔ و از گل شیرینی میچشد۔ این پرند قدرے از شسلت وست بزرگتر میباشد و رنگش لاجوردِ مایل بہ سیاہی ست۔ در افغانی دہندی بورا میگویند و در فارسی لیلی مینامند۔ مادۂ این پرند برنگِ خاکی مائل بہ سیاہی ہست در موسمِ بہار بر گُل ہا آمدہ ز شاخے بہ شاخے پرواز میکنند۔

عنکبوتِ تلگرافی

این جولاہ خانۂ تتبع میکند کہ قابلِ دید ہست۔ خود در مرکزِ آن نشستہ دور خود دائرہ ہا بستہ و بر آن طناب ہا کشیدہ سرِ ہر طناب کہ بطورِ قطرِ دائرہ بر مرکز رسیدہ در پنجۂ تصرفِ جولاہ میباشد۔ گویا جولاہ در محکمۂ تارِ برقی نشستہ از ہر سُو منتظرِ خبر میباشد ہر گاہ در حوالی شکارگاہِ او یعنی در این دائرہ ہا صیدے گیرِ دام آمد و برائے مخلصی خود تپیدن گرفت خبرِ حرکتِ آن بستۂ دام یلا بہ جولاہ بذریعۂ این تارہا میرسد۔ جولاہ ہمان طناب را کہ متصل صید ہست کشش میکند۔ ہر دائرۂ کہ نزدیک تر آمد آنرا زیرِ پا قایم میگیرد۔ و دائرۂ دیگر را کشش میکند۔ حتی کہ دائرۂ صید نزدیک میرسد صید را گرفتہ دائرہ ہا و طناب ہا را یلا میکند۔ تا بجا ماسے خود بجہند۔ و برائے صیدِ دیگر مستعد باشند۔ گویا این تارہا خبرِ گرفتاری صید ہا را بہ جولاہ مثلِ تارِ برقی میرسانند۔ طریقۂ شکارِ او بذریعۂ تارِ برق ہست۔ فقط سوال دارم کہ بہ آن حیوانِ کوچک این ترتیبِ شکار کہ آموخت

جواب۔ قادرِ مطلق آموخت۔ فردے بہ مصداق عنکبوت در این محل مذکور نمودن ناواجب نخواہد بود۔

فرد

بمُرد خواجہ وچون عنکبوت مُردہ ہنوز ؛ مگس شکار کند رشتہ ہائے اعمالش

عنکبوتِ ہیزم کش

این عنکبوتیست خرد اما پاہائیش نسبتاً قدرے بلند تر ہست و پشتش برابر ناخن کلک ہست۔ بر پشتِ او قدرتِ ربی لُز بُنے پیدا کردہ کہ ہر چیز بر آن میچسپد۔ این عنکبوت تا بر پشتش بارِ چوب نباشد آرام ندارد۔ گویا پشتش میخارد۔ تا بر پشتِ خود چوب ہائے ریزہ ریزہ نیندازد صبر ندارد چند دفعہ از پشتِ او چوب ہا را صاف کردم و اورا رہا کردم۔ لکن قرار نہ داشت کہ بے بارِ چوب بگردد۔ ہر جا ایستادہ شدہ تا میتوانست خس و خاشاک بر پشتِ خود می انداخت۔ بہ خیال من این زحمت از ین می بردارد کہ خود را از خصم پوشیدہ دارد۔ زیرا کہ بسا مرغانِ ہوا بر ہمین قسم کرم ہا میپایند۔ معہذا کرم ہائے بزرگتر ہم بر کرم ہائے خردتر گذارہ دارند بنابران کوچک تر خود را از بزرگ تر پوشیدہ میدارد۔

چراغِ چہارم

نظام شمسی

این مجموعہ برائے فہم کسانے ست۔ کہ فی الجملہ در علمِ جغرافیہ و نجوم دسترسے داشتہ باشند۔ و محض مبتدی نباشند۔ ورنہ بصورتِ مؤخر الذکر مرا بہ تشریح کردنِ مسئلہ ہا طوالت درپیش خواہد آمدہ مدعا از دست خواہد بر آمد۔

بنگرید۔ بہ آن سیارہ ہائے کہ گردِ آفتاب طواف مینمایند۔ بقول روایتِ حکمای سلف اگر در سیارہ طاقت افتادن نمیبود۔ لامحال از کششِ آفتاب بہ آفتاب وصل میشد و از تمازت و التہابِ آن میسوخت۔ و اگر در آفتاب طاقتِ کشش نمیبود۔ سیارۂ بیچارہ ہمچو چوگان رہا شدہ در فضائے بے سروسامان ہوا بہ کجا میرسید۔ و از سرعتِ خود در ہوا پاش پاش میشد۔ طاقتی کہ کشش میکند۔ آنرا مرکز طلب میگویند و طاقتی کہ برعکسِ آن ہست

آن را مرکز گریز میگویند۔ آن سریع الحساب مابین این ہا عجب تناسب انداختہ کہ نہ طاقتِ مرکز طلب آن قدر تجاوز میکند کہ تا زمین آہستہ آہستہ پیش آفتاب نزدیک برود و نہ طاقتِ مرکز گریز بر خلافِ آن دوری اختیار کردہ زمین را وا رہاند۔ این ہر دو طاقت این طور بمناسبت گذاشتہ شدہ اند کہ یکی بر دیگرے تجاوز نمیکند۔ و زمین دائم دور آفتاب یا آفتاب دور زمین میگردد۔ یکی ہم از آنہا از محیط خود بیش تر نمیروند۔ حالانکہ ہر دو متحرک و معلق اند۔ این دو طناب را قدرتِ ربی چہ قدر سلیم و مستقیم کشش دادہ کہ ہر دو بہ صلاح ہمدیگر کاربند اند۔ حالانکہ وزنِ زمین و آفتاب و ماہتاب تفاوت لیل و نہار دارند۔ مگر باید کہ در طاقت مرکز طلبی و مرکز گریزی آن سریع الحساب چہ مناسب تناسب انداختہ۔ تا نہ آفتاب زمین را کم کم بہ طرفِ خود کشش کردہ رود و نہ زمین آہستہ آہستہ دور ترک رفتہ جدا شود۔

نیچر

آیا این ہمہ کار را نیچر از خود میسازد۔ نیچر را کہ طاقتِ خود رو باید گفت۔ این تدبیر ہا کہ فوق العادہ ہستند۔ چہ سان بہ نیچر میسّر شدہ اند۔ کج نہادان چرا این را طاقت مینامند و خدا نمیگویند۔ مخالفین خواہند پرسید۔ کہ خدا چہ تعریف دارد یعنی معنیٔ خدائی چیست۔ پس من بہ آنہا بہ طور دوستی میگویم۔ کہ جامۂ کمدرِ بحث را از بر کشیدہ لباس فاخرۂ صلح را زیب تن نمودہ گوش ہوش بہ زبانِ کج مج این خاکسار نمایند۔

فرد

نصیحت گوش کن جانان کہ از جان دوستتر دارند جوانانِ سعادتمند پندِ پیر دانا را۔

مخمس

بہ صلح در کنارم آ ز دشمنی کنارہ کن ؛ ولت رہ ار مید ہذ ز دوست استشارہ کن
و یا چو سبحہ رشتۂ ز زلفِ خویش پارہ کن ؛ برو بہ بند صد گرہ وزان پس استخارہ کن

که سخت عاجز آمدم ز رنجِ انتظار ہا

ثابت کردن دارم که عقلِ انسانی در کنۂ ذات آن باری نمیرسد. نظر کنید به جسمِ خود- غذائیکه میخورید از آن در شکمِ شما جدا جدا اقسام غذا تیار میشود و به ہر عضو بذریعۂ خون میرسد- برائے مو سیاہی- برائے استخوان سفیدی- برائے تخم چشم غذائے شفافِ بصارت- و برائے مردمک چشم غذائے نورِ نظر- و برائے پردۂ گوش غذائے سماعت افزون- برائے نطفہ کِرم ہائے که مثل مو درا ز باشند- برائے پستان زایچِ شیر و برائے جنین در شکمِ مادر غذائے مناسب- برائے زہرہ غذائے تلخ و برائے جگر غذائے شیرین- فکر باید کرد- که در یک دیگ شکم این قدر مختلف اطعمه چه طور پخته میشود- و باز چه سان جدا جدا تقسیم میشود- و براہ ہائے متعدد بمقامات علی المقصود ہر غذا به وقتِ خود میرسد-

دیگر مثال میدہم

متوجه شوید به طرف درختِ انارِ پُر بار- از زمین ہر مادۂ که ہست یکجا بالا میرود- یعنی از بیخ درخت براہ رگ و ریشہ درخت غذائیکه از آب و گِل اخذ شده بالا به شاخ و برگ و ثمر میرسد- آن را مدِ نظر دارید- ہمان غذا پوست انار را تلخ میسازد- و خود انار را شیرین و گل انار را سُرخ و برگِ انار را سبز- چه عجب عروق این درخت دارد- که از یک راہ تلخی و شیرینی و سُرخی میگذرند و بالا رفته از ہم جدا میشوند- باین آمدیم که عقلِ انسانی قاصر ہست از فہمِ ساخت آن- پس چه مجال که بذاتِ آن ایزد تعالیٰ ادراک کنیم- ہر گاه عقلِ ما به ساختِ درختِ انار نمیرسد- عجب ہست اگر الزامِ نافہمی خود را تعبیر بر نبودنِ آن خالق بکنیم-

مشکل تر مسئله ہا فہم طلب

این میدانید که سمت و عرصہ اختتام ندارد- و منصف شده رسنِ خیال خود را به طرفِ شمال یا جنوب روانه کنید و یقین کنید- که از کل سلموات گذشته به فرا

رسیدید- و درین فرا تا یک کروڑ سال دیگر به ہمان منوال راه بزنید- بجائے رسیدید که بعد از فرا میدانِ ہیچ آمد- و- میدان ہیچ ہم کروڑ سال دیگر به سُرعتِ تارِ برق سفر کنید به جائے رسیدید که شما مانده شدید- یعنی شما از رفتن و من از نوشتن- جواب میخواہم که چندین کروڑ سال دیگر اگر ہمین طور سفر کنید- این وسعت را طے کردن ناممکن خواہد بود- این مسئله حل شد که عقلِ انسانی به رسنِ خیال و سرعتِ تار برق از طے منازل قاصر ماند- باوجودیکه میداند که میدان ہنوز باقی ست عقلِ انسانی وحشت خورده واپس میآید و نمیداند که این میدان تا کے و تا کجاست- چرا برادران حالا قائل نه شدید؟ که عقلِ شما به انتہا و عرصہ و وسعت نه رسید- حالانکه این ہر دو مخلوق اند یعنی پیدا کردۂ خدا- پس ازین لازوالی و قدامت خالقش را به سنجید در ذاتِ حق ناممکن ہست که مخلوق او بحث کرده بتواند امید ہست که قائل شده باشید اما این نیک عقیدگی که منجانب الله میباشد به ہر کسی کم میسّر میشود- چون در بسته بروئے شما باز کردم حالا توفیق پیدا کرده خود قدم پیش بنہید و خیالاتے را که چون سوہان دندان عقیدت را کُند ساخته و از نعمت سعادت محروم کرده ہرگز راه ندہید-

تعلیم فی زماننا

ای برادران! باید که از تعلیم زمانۂ حال فایده بگیرید- آنچه شما از قانونِ قدرت مطالعه نمائید- تعبیر به عظمت و شانِ آن خالق کنید- بر فطرتِ خود رو گاہی اعتبار نکنید- فطرت ہم خالق دارد و خالق آن ذات لایزال ہست که بلاوجود بودنِ انتظام و نبودنِ انتظام- مقدم را فسخ و مؤخر را اجراء کنید- یعنی میتواند که تاثیر حرارت از آفتاب فی الحال بگیرد- و تاثیر برودت از طبقۂ زمہریره- چند عرصه گذشته که در ممالکِ امریکه که برِ اعظم ہست و ملکیست که چند گونه از ہندوستان وسیع تر ہست و بر سائرِ اطراف این مملکت راهِ آہن و تارِ برق به طور جدول کشیده شده- تعجب انگیز واقعۂ به ظہور پیوست- که در طرفة العین پیدا شد- که ہمه تارہائے

برقی آن سلطنت جواب دادند۔ ترسیل اخبار برقی دفعتاً مسدود شد۔ گویا تاثیر مقناطیسی از آہنہا وغیرہ فلزات برفت۔ تا بست وچار ساعت ہمیں طور قائم ماند۔ بعد ازان باز بدستور سابق جاری شد۔ پس بدانید۔ کہ اجرائِ تاثیرات درید اقتدارِ اوست فقط

چراغ پنجم

برادران چشم کشودہ ملاحظۂ ریاحین گوناگون کنید کہ چہ نفاست وخوشبوئیہا دارند۔ بہ بینید کہ این نزاکت ہا برائے چشم انسان ہست نہ برائے حیوان۔ مثلاً در گل ہا۔ کنگورہ ہا۔ شکن ہا۔ مرغولہ داری ہا۔ گردن صراحی ہا۔ پنج گوشہ وشش گوشۂ باصفا۔ رخدار۔ قبۂ زرکار۔ تاج افشان۔ کاکلِ پریشان ذرہ کار۔ دانہ نگار۔ کندن کار۔ خم ہائے موزون۔ رنگ ہائے موہوم۔ حاشیہ داری ہا۔ قیطان ہا۔ شبکہ ہا۔ مخملی۔ گلگلی۔ صد برگ۔ متن زرد داغ سیاہ۔ چہار پرہ پنج پرہ بر صراحی نمودار ہست۔ علیٰ ہذا در گل ہا رنگ ہائے۔ زمردی یاقوتی۔ لعل ومرجان۔ زعفران۔ سایۂ کوہ۔ سینۂ کبک۔ ہمچو قوس قزح با بوئیہائے دلربا موجود ہست۔ گلِ پیمبری

رُباعی

ہر گلے گونہ گونہ از رنگے ؛ بوئے ہر گل رسیدہ فرسنگے
سبزہ بیدار و آب خفتہ درو ؛ غنچہ در خواب وگل شگفتہ درو

درگل ہا این کیمخواب تروتازہ۔ زرنیت معطر۔ مشجر۔ آب چکان۔ ہمہ از برائے فہم چشم بینندۂ انسان ہست نہ برائے حیوان۔

آنچہ بالا تشریح دادم۔ دام ودد از لطف ہمگی بے بہرہ اند۔ بوئے گل بوئے کاہ برائے گاؤ یکسان ہست۔ علیٰ ہذا فواکہ بہ ہمیں رنگ وبو اند قدرِ سیب نازک بدن را بوزینہ چہ میداند۔ مثل مشہور ہست ۔ ۔ ۔ ۔

چہ داند بوزنہ لذات ادرک"۔ قدرِ انار لعل گون را خرس خاکی چہ مے فہمد۔ میوہ را ہمراہِ شاخ میخورد وانار را ہمراہِ پوست۔ پس بدانید کہ این ہمہ از برائے این قالبِ خاکیست کہ بر کُل حیوانات بہ حکم نص شرف دارد۔

رباعی

ابر و باد و مہ و خورشید وفلک درکار اند ؛ تا تو نانے بکف آری وبہ غفلت نخوری
ہمہ از بہر تو سرگشتہ وفرمان بردار ؛ شرطِ انصاف نباشد کہ تو فرمان نبری

حیف ہست برحالِ ما اگر ناسپاس باشیم۔ بحکم آنکہ نص لِیَاْکُلُوْا مِنْ ثَمَرِہٖ وَمَا عَمِلَتْہُ اَیْدِیْہِمْ اَفَلَا یَشْکُرُوْنَ۔ انسان را شرف از ہمیں ہست۔ کہ خداشناس ہست۔

چراغ ششم

در اوائل عمر بعالم طالب العلمی ہر سخن را تحقیق کردن عادت بود۔ این مسئلہ بسیار عجب نظر مے آمد۔ اول اینکہ

(۱) ہر گناہ کبیرہ وصغیرہ در قیامت بہ شہادت ثابت خواہد شد۔ وشہادت ہمیں در و دیوار وچوب وسنگ کہ ہنگامِ گناہ موجود باشند خواہند داد۔ یعنی آنچہ در انوقت بہ عمل رسیدہ باشد اشیاءِ موجودۃ الوقت بہ ہمان آواز وحرکت بالمشافہ گویا خواہند شد۔ دویم اینکہ۔

(۲) از ذاتِ باری، ہیچ شے مخفی نیست عالم الغیب ہست سیوم اینکہ

(۳) ہر شے در بصارتِ او آشکار ہست۔ اگرچہ در زیر جبال ہست۔

حل عقدۂ اوّل

(۱) روزیکہ گراما فون را دیدم فوراً این مشکل حل شد۔ حکیم فانی کہ عبارت از انسان ہست۔ قابلیتِ جذب را در سنگ وآہن معائنہ نمود۔ بعد ازان

به ترتیب حکمت در پلیٹ گراما فون همان قابلیت را داخل کرد. یا از همان ماده ها پلیٹ را ترتیب داد.

چوب دراز را بگیرید و یک سر او را در گوش بگذارید. هر آئینه سر دیگرش را به سنگ بزنید. فوراً بگوش شما از راه چوب آواز میآید. دیده باشید که بذریعهٔ "نخ خام" سخن شنیده میشود. گویا در نخ همین آواز داخل شده بفاصلهٔ صد دو صد گز میرود. حکماء فانی همین آواز را در نخ یا چوب و امثال آن جذب کردند و نگذاشتند که خارج شود. هرگاه آن ماده که اندرون آن آواز جذب هست بر چرخ سوار شده بگردش آمد. سوزنے بر سر آن تعبیه کردند. و از سوزن آواز در ترنم رفته صدائے که در آن ماده (پلیٹ) جذب بود. بسبب وصل سوزن بر آمد. گویا این سوزن کار مضراب رباب میدهد گاہے خیال نکنید که آدم را در ساخت این چیزها زیاده دسترس بغیر از این هست که دو ماده را باهم ملحق کرده. و از تاثیر وصل آنها آنچه منتج شده از آن کار گرفته اند. تاثیرے که در هر ماده موجود هست منجانب الله هست از آن آدم لاعلم هست مثلاً سوال هست که ریل ها چرا میدوند و چرخ مشین ها از چیست.

جواب. هرگاه آتش را به آب ملحق کردند آب بجوش میآید. و از آن جوش تفت میخیزد. و تفت یک طرف راه میکند. هرچند ظرف اگر ضخیم باشد. آن را چاک کرده از گریبان آن سر بیرون آرد. بنا بر آن حکما طاقت تفت را معلوم کرده در دیگ سر بسته سوراخے گذاشتند. و چرخے روبروے آن به محاذ سوراخ گذاشتند. آن چرخ مثل سنگ آسیاب از شدت تفت به گردش آمد. گویا تفت را نادهٔ آب بدانید که به شدت تمام بچرخ آسیاب میخورد. و آسیا سنگ را میگرداند. پس اجرائے ریل و مشین همین اصول دارند که عرض کردم چنانچه این تفت ها را در میل ها این داخل کرده هر قسم مشینی که خواهند تیار میتوانند کرد. ملاحظه کنید مشین آرد.

مشین رخت سازی وغیره همه ازین قرار هست. پس بدانید. که مادهٔ پلیٹ گراما فون در خلقت موجود هست. هر آواز یکه بر آمد در دیوار و چوب جذب مے شود. اگر سنگ باشد کمتر جذب میشود چنانچه واپس میآید. همین را صدائے بازگشت کوه میگویند.

بدانید و آگاه باشید

که جسم شما و دیوار خانه. بر و بحر جبال. همگی گراما فون خدائے تعالیٰ هستند هرگاه خواست. به مضراب قانون قدرت بینوازد. قصهٔ دارا و کسریٰ و سکندر را یکی بعد دیگر میشنود.

فرد

آئینهٔ سکندر جام جم هست بنگر ۞ تا بر تو عرضه دارد احوال ملک دارا

عقدهٔ دوم

(۲) سوال اینست که آن باری تعالیٰ چه سان عالم الغیب است

هرگاه بر اصول تار برقی فهمیدم این عقده حل شد

درحالیکه یک کلارک ٹیلی گراف در شهر کلکته نشسته از احوال شهر لندن واقف می شود. چه عجب هست اگر برگزیدهٔ بارگاه الٰهی به تار قدرت الٰهی کرنام آن مکاشفه باشد همچنان خبر نه شود.

مخفی مباد که مادهٔ تار برقی پروردگار عالم علاوه ازین تار آهنی. در زمین و آب هم گذاشته. و درین زمانه بلا تار برقی خبرها مے روند. یک سر تار را در زمین گور میکنند. هر خبرے که باشد در جرم زمین جذب می شود. به مقامی که خبر رسیدن هست. به همین منوال در آن جا هم تار برقی در زمین مدفون هست. در آنجا هم به همین دستور خبرے رسد. و خبر فرستاده میشود. باوجودیکه در ما بین این دو دفتر دریا ها و کوه هائے سر بفلک و سمندرهائے عمیق حایل هستند

خبر از مابین اینہا بلا بودنِ تار مے رود و مے آید۔ حکمائے قدیم صرف به
ہمیں نازان بودند۔ که مادۀ تار برقی دریافت کردیم۔ بیچاره گان واقف نبودند
که در چوب و کلوخ و آب ہر چه تمام تر این ماده موجود است۔ گویا در عالم
اسباب این طور خبرہا مے رسد و مے رود۔ که مشابه به کرامتِ بزرگان است
پس چه عجب که در قدرتِ کاملۂ ربی که از فہم انسان ماورا است۔ این خبرہائے
جہان بخوبی تمام برسند۔ حالا از مقناطیس کارے گرفته شده که عکس
از یکجا بدیگر جا مے رود۔ مسئلۂ الہام و عالم الغیبی ہمگی حل شد۔

حل عقدۂ سوئم

(۳) زیر جبال و زیر ارض چه سان ہر شئے نظر مے آید۔

جواب ۔ درین زمانه ۔ از شعاع مزید فوائد حاصل کردند۔ حتیٰ که در صندوق
سربسته آنچه محفوظ باشد۔ از بیرونِ صندوق نظر مے آید۔ در ہنگامِ جنگ
بسا مردم گله میخورند۔ و گله مابین رگ و ریشه و استخوان بند مانده و جائے
آن نامعلوم بوده و جراح از کشیدنِ آن قاصر مانده و مجروح از درد آن
جان بلب رسیده۔ پس بذریعۂ این شعاع جائے گله را معلوم کرده گله
را از انجا میکشند۔ در انگریزی این روشنی را "ایکسریز" (
میگویند۔ گویا گلۂ مخفی را عریاں میکند ۔ در علم فزکس اطبا و حکمائے بسیار
دسترس نموده اند۔ شنیده میشود که عکس را متحرک ساخته اند۔ از جائے
به جائے مے برند۔ یعنی زید در کابل نشسته روئے بکر را از اصفہان مے بیند
ہرگاه ایں ماده را در خلقت آن منعمِ حقیقی پیدا کرده بود۔ و عقل کمزورِ انسانی
آن ماده را دریافت کرد۔ و از الحاق ماده ہا آنچه نتیجه ہا بر آمدند از آن استفاده
گرفت۔ خدائے که خود آن ماده ہا را ساخت و نظرِ آدمِ خام را از چوب و
آہن پخته گذشتانده پس برائے آن خالق زیر زمین و بالائے زمین

ہر جا برابر ہست و ہمیں طور به بندۂ خود ہم طاقت داده میتواند۔ یعنی از این
حکمت کاریگرانِ معرفت کار گرفته میتوانند۔ لکن نه به آن طریقے که ما و شما
کار میگیریم۔ یک مثال میدہم که الحال به شما عرض کردم۔
در تصور بیارید۔ که حکمت تار زمینی ہنوز منتشر نه شده بود و حکیمی که موجد
آن بود دعوائے این میکرد که من بزرگ ہستم و بدون تار آہنی خبر بذریعه
مکاشفۂ خود میخواہم۔ برائے امتحان این امر مابین ماہرینِ تار برق موجوده
و آن حکیم بحث میشود۔ و روزے برائے این امتحان مقرر میشود۔ و نیز
مقامے تعین میکنند مثلاً بندر جہاز که به ساحل بمبئی ہست و نفس شہر
بمبئی این دو مقام را برائے مقابله مشخص میکنند۔ حکیم بے تار اسباب
خود را به ساحلِ بمبئی نصب نموده۔ شاگردِ خود را ہماں جا مقرر میکند و خود
معه اسبابِ خود در نفس بمبئی در تار خانه مے نشیند۔ ہر گاه بذریعۂ تار
برقی که الحال مروّج ہست از ساحل احوال مے پرسند که در سمندر
کدام علامت ہست ۔ یا کدام جہاز آمد۔ و نیز حکیم بے تار از شاگردِ خود از راهِ
زمین ہمیں سوال میکند و جواب مطابق تار برقی موجوده مے یابد۔ ہمگی در
حیرت میروند۔ و ضرور فتویٰ میدہند که این شخص بزرگ ہست۔ بعدم موجودگی
سلسلۂ خبر عالمِ اخبار ہست و از زمین احوال میکشد۔ پس بدانید که
ماہرینِ معرفت مختلف ذرائع دارند که رازِ آن در عالم مجاز معلوم نیست
و به نسبت حکمتِ مجازی بہتر تر و قائم تر ہست۔

برادران

مبادا باز در فریب ایجادِ آدم آمده از حق منکر شوید۔ در مسئلۂ اول به شما
فہماندم که حکیم ترتیب آمیختن دوا به شما نشان میدہد لکن آنچه در نفث
و در یادام اثر ہست از پیدا کردنِ آن قاصر ہست۔ این مجموعۂ مختصر ہست
زیاده در تذکرۂ اجزاءِ برقی شرح نمیدہم۔ خلاصه بدانید که در این عالم اسباب

پروردگار عالم این قدر ذخیره هائے معجزات و کرامات گذاشته که انهزارم حصّهٔ
آن بوئے بما و شما نرسیده۔ حکمتِ ربی حد و حسابے ندارد۔ اگر از کانِ
نمک یک ذره نمک بیارید آن را ایجاد خود ندانید۔ خزانهٔ حق را هیچ انتها
نیست۔ اگر نسلِ مور و ملخ را افزائش کند بادشاهانِ عالم آن را کم
نمیتوانند کرد۔

فرد

دی شنیدم که یکے مورِ ضعیفی میگفت ÷ کو سلیمان و چه شد حاتم و کو خاتمِ شان

چراغ ها هفتم مختتم

براوران چشمِ عبرت بین بگشائید و از فرازِ فرازِ این کره نظر به اوطانهائے
مختلف بیندازید۔ که هر کس در چه جستجوست و چه رنگ برنگ خطّه ها از
قلمِ مصوّرِ قدرت به ظهور پیوسته۔

چین

نیّرِ اعظم از محلسرائے اُفق سرزد و آبِ طلا از خطّهٔ چین افشاند۔
مردمِ چین با چین هائے پُرچین پشمین۔ آهسته خرام بلکه مخرام۔ کُلاهائے
قُبه دار۔ حمائل هائے گوهربار۔ بدور سر ریز۔ فغفور باشعور حلقه بسته نازان طور
اطوارِ خود بوده چشم بسته نماز مین دوز۔
نقّاشانِ هنرمند سرِ مو کار گرفته عالمے را در یک ناخن جا میدهند۔
مسافرِ نو وارد را تصور بر در و دیوار بازار فردائے ورود موجود۔
عوام الناس به تگ و دو بے جا۔ کسی را دست و دعا به طرفِ مهتاب
وکسی را چشمِ التجا به همتِ آفتاب۔ کسی کاغذ بادی به شکل حیوانے پرانده
متوجه بآن۔ جمعی کودکان به تماشائے آن۔ بعضی طعام دو وقته برائے

مُردگان مے بُرند۔ به خیال آنکه مردگان گرسنه نمانند۔
شهر به سانیکه هر خانه بباغے۔ دیوار و سقف خانه از چوب و خس بافته۔
سقف خانه پشت ماهی۔ حاشیه دار۔ کنگوره دار شبکه کار۔
اشجارِ خوش منظر۔ ماورائے درختانِ ملکِ دیگر۔ هر کدام مانندِ چتر در هوا
ساقش صفا۔ برلبِ آب نازان و گنجان۔ خمدار۔ به آبِ روانِ میلان۔
در بیت العلوم طلبا بدرسِ بے منتها جویان و کوشان۔
بر جبین کودکانِ کارکن گردِ حریر در کارگاهِ زربفت و کمخواب شبنم بیز۔

فرد

بروئے آن بُتِ سرگشته گردِ غال ÷ صدائش به فلک شد که آفتاب گرفت
چینی سازانِ صاف کار به فکرِ خمیرِ منیر لبِ خم خم گشته به فکرِ تولیدِ نسلِ
چینی در قرنِ ثانی حیران۔

ملکِ تبّت (بامِ زمین)

فغفورِ چین پرتو از ماوائے خود بر کوهستانِ تاتار و تبت انداخت۔
این چه کوهستان۔ از نقرهٔ برفی تاجِ کیانی بر سر۔ و از شعاعِ آفتاب
بر سیمِ خرقه اش زر کشیده۔
مردم پست قد۔ کم ریش۔ بے همت بے هنر۔ بے کار۔ سوائے یک
چین تن پوش و دیگر ندارند۔ کمربسته چین چین را بالا کشیده خریطه نما
ساخته همه اثاث البیت را دران جمع نموده چلم پیپ نما و تنباکو دران
دارند و میکشند۔

هند

ازین جا مهر ماهر عکس وافر بر سوادِ هند انگنده رنگ هائے بوقلمون
پیدا کرد۔ گویا نسخه ایست۔ که از چهار کنجِ جهان دران دوا موجود است

پنجاب

پنج نہرِ زرین چون زلفِ سیمین از دامنِ کوہسار مانندِ اژدہار روان - وادی بہ وادی - منزل بہ منزل میدان پنجاب را طے نمودہ در بحرِ عرب ریزان -

بنگال - گوشۂ شرقی

مردم ژولیدہ مو سیاہ رُو - سر برہنہ - قوتِ شان بر برنج و ماہی - تعلیم پذیر اند - اِدعا دار اند - انہار - اشجار - بید و بانس فراوان گشتِ کشتی - مرغ و ماہی - زراعتِ شالی - زمین گندم - خالی -

ہندِ شمالی

مردمِ زیرک - اوسطِ اندام - کلاہِ سُبک بر سر - شیرین زبان نزاکت نبیاں - ظریف و ہنرمند - کم خور بالانشین - خود پرست - محفل ہا مشاعرۂ مضحک ہا - ململ بہ گرما - مخمل بہ سرما - پان را جان گفتہ ہیل و سپاری در عالمِ بیکاری میخوزند - عنبر بو کشادہ رو - خوشنخو در دہلی و لکھنؤ بیابید -

وسطِ ہند

مردم سادہ - افغان منش - راجگانِ بیشمار سخنور نازان - رشید و رزم جو - آثارِ قدیم در قدما نمایان - پورانِ نوجوان - خواہانِ چوگان - و گوئے میدان -

ہند جنوبی

مدراس

نسلِ ضعیف سیاہ و لاغر - چشم زرد - بے ادعا - بے علم - پابندِ مذہب خراج بہ کارِ دین - ذائقۂ سالن ہائے گوناگون شان از اہلِ مغرب دل ربودہ -

عرب

خورشید جاوید از خطۂ ہند چشم پوشیدہ انوار تجلی بر ساحتِ صافِ عرب افزود - چہ میدان چہ ریگستان - چہ بدو چہ عدو - چہ گرما چہ خرما - مزرعِ رسولان - نظرگاہِ شاہان - محفوظ از دشمنان - از ساحل تا فرسنگ ہائے آب سراب - خراب - بادِ سموم ریگِ روان - دشمنان از بیمِ آن ہراسان - واز عزیمت گریزان ودلِ خارج از بیمِ ساحل کاہل -

وسطِ عرب

آب ہا - باغ ہا - چشمہ ہا - نہرہائے نوشین - عیون ہائے شیرین - انگور کلکِ عروسان - تربوز لعلِ بدخشان - دولت عزت - صلابت ہمراہِ شان -

چہ گویم از خراسان و اصفہان

فرد

شکر زبان شدند ہمہ طوطانِ ہند ؛ زین قندِ پارسی کہ بہ بنگالہ میرود

افریقہ

از تبریزِ شمسِ آتش ریز فوج مژگان بہ صحرائے حبش

مبذول نمود۔ وسکندرِ اعظم عزمِ مصمم بحصول طلا نمود۔ در حبش بدعوت رفت۔ دید کہ بجائے طعام طلا آوردند۔ گفت طلا را چہ سان تناول کنم۔ زنگیان پرسیدند۔ کہ در وطنِ شما نان نہ بود؟ مہمان گفت چرا نہ بود۔ زنگیان عرض کردند اگر نان وافر بودے حاجت بہ طلا چہ بودے۔ پس بہ خوردن طلا آمدید۔ نوشِ جان کنید۔ فقط

چہ صحرا چہ بیشہ ہا۔ فیلِ دمان۔ شیرِ ژیان۔ ببرِ غُران۔ کرگِ کینہ جو۔ شاخ دہ دو ابرو۔ ظراف ہا۔ جرارہ ہا۔

دریائے نیل ازین صحرا سرزدہ۔ مضافاتِ مصر را زرخیز و انہار را لبریز نوشدارو بہ زراعت کرامت نمودہ۔ ورنہ امساکِ باران تمامِ سال در فالِ مصر بحال۔ فقط

بحرِ اوقیانوس

خورشید جاوید خیام مُطلا و مجلا را بر فزائے این بحر بے انتہا بر افراشت۔ بحرے کہ در مابین افریقہ و امریکہ آرام پذیر ہست۔ عمقِ این بحر از رسائی رسنِ خیال عمیق تر و از کوہ ہائے سر بفلک ضخیم تر۔ فاتہ نویس سفینہ ہائے تہ نشین۔ بارکش کشتی ہائے رزم آئین۔ تعلق دہ کاروبارِ دو عالم کہ عبارت از افریقہ و امریکہ باشد فقط۔

امریکہ

این مردم در ایجاد و ہنر سبقت از ہمعصران بُردہ اند۔ تمدّن۔ تمکّن۔ طرزِ معاشرت ہمچو دیگر اہل فرنگ۔ این ملک را دنیا، نو ازین وجہ

مے نامند۔ کہ اوطان مشرقی یعنی ایشیا و افریقہ و فرنگستان خبر نہ بودند۔ کہ بجانبِ غرب برّ اعظمے دیگر ہم واقعہ ہست۔ سیاحے کولمبوس نام در جہاز بہ ارادۂ ہندوستان از یورپ روانہ شد بادِ مخالف جہازِ او را بجائے مشرق بہ ساحل مغرب رساند۔ کولمبوس خیال کرد کہ بہ ساحل ہند رسیدم۔ صدائے مبارک بادی ہا بر آمد۔ ہرگاہ فرود آمدند۔ ملکِ دیگر یافتند۔ چونکہ مردم آنجا سیاہ چُردہ بودند۔ ازین وجہ نامِ شان را ہندیِ مغرب نہادند سیاح مذکور بزودی تمام بہ یورپ شتافت۔ ابنائے جنس را خبر داد۔ کہ ملکے ست زرخیز و گنجے ست بر میز۔ باغیست زرریز اما باغبان ندارد۔

فرد

گُلی کہ تربیتِ دست باغبان نیافت ؛ اگر ز چشمۂ خورشید سر زند خودروست

مردم یورپ ازین خبر مطلع شدہ و از ہر طرف یورش کردہ مُلک را بہ تحت خود آوردند۔ خانہ بدوشانِ سابق را بہ کم مقابلہ پس پا کردہ کشتند و بستند۔ آنہا کہ این ملک را ملکیتِ آبا و اجداد خود میدانستند۔ حالا مانند آفتابِ سرکوہ بزوال اند۔ معدنِ طلا و نقرہ و آہن در این ملک موجود ہست۔ دولِ یورپ این ملک را در حصص ہائے مختلف مابینِ خود تقسیم کردند۔ فقط

بحر الکاہل

این بحر بحریست کہ وسعت اش مساوی بہ بُعد المشرقین است فغفور چین با خدّام و حشم محتشم شب را بہ روز بر صفحۂ این

تا منتہا رسانده بمنزل اولین میرسد یعنی از اُفقے که سر زده بود
چشمِ غنوده را مالش برخطّۂ حریرِ چین داده سر از گریبان شب
برآورده منزلِ فردا را باز از سوادِ چین طے میکند۔ بحکمِ آنکه وَالشَّمْسُ
تَجْرِیْ لِمُسْتَقَرٍّ لَّهَا ذٰلِكَ تَقْدِيْرُ الْعَزِيْزِ الْعَلِيْمِ ۝ فقط

فصل سوئم

مسئلہ تقدیر و فعل مختاری

مسئلۂ تقدیر را ہر چند پیچیده بکنید مے توانید و ہر چند برخود آسان تر
بگیرید براہِ صواب میرسید۔ آنچه در سطور ماضی نوشتم بر شما ظاہر
کردم که خالقِ ہر چیز خداست پس خالق تقدیر ہم خداست۔ خدا
میتوانند۔ آنچه را ساخته منسوخ کند۔ نتوانستن یعنی از کدام کار
عاری بودن۔ در عقیدۂ ما و شما خدائی نیست بلکه توانستن خاصۂ خدائی
ست۔ به شما این خبر از کجا رسیده که در لوح محفوظ راہِ شما

از دروازهٔ باب الحق مسدود شده ـ بالا ببینید چه راهِ صاف
جانبِ باب الحق رفته ـ بند شے نیست ـ علی ہذا به طرف دروازهٔ گناه
هم راه رفته حالا هر طرف که میخواهید بروید ـ اگر بر طرف باب الحق
روان هستید بدانید که براهِ نیک میروید ـ و اگر به طرف باب الذنوب
روان شدید ـ بدانید که براهِ خراب مے روید ـ هرگاه در ابتدا هر دو راه
به اختیارِ شماست چرا به راهِ خوب نمیروید ـ

مثال

سوال ـ آیا خدا مجبور بود ـ که دنیا را پیدا میکرد ـ و بدونِ پیدا کردن آن
چیزی [illegible] بود ـ "العیاذاً بالله" اگر هیچ پیدا نمیکرد هم خدائی میبود
پس پیدا شدنِ دنیا و نبودنِ دنیا هر دو محتاجِ ارادهٔ آن خالق
بود ـ همین طور بدانید ـ که تقدیرِ شما هم به دو کشتی سوار هست ـ و همراهِ
شما در بین و یسار روان هست ـ یکی از ثواب پُر هست ـ
و دیگرے از گناه مملوست ـ این به اختیارِ شماست ـ که در کدام کشتی
سفرِ عمر را طے میکنید ـ

مثال دیگر

به طرف بساطِ سطرنج توجه کنید ـ اگر در خانهٔ رُخ نشتید باید که
به چهار سمت عموداً بروید ـ و اگر در خانهٔ فیل نشتید باید که به زاویه ها
راه بزنید و تا آخر بازی همان طور رفتارِ شما خواهد بود ـ و اگر در خانهٔ
وزیر [illegible] شدید هر کنج و هر سمت برائے شما کشاده هست
بدانید [illegible] آگاه باشید که قبل داخل شدن آن خانهٔ شطرنج
راه و رسم آن خانه را بسنجید ـ چرا که بعد از داخل شدن آن

افسوس بے سود است ـ لکن خدائے تعالیٰ را اختیار هست ـ که شما
را باز براه راست بیارد و این عقیده لاریب هست که خدا
غفور و رحیم است ـ نص اِنَّ اللهَ غَفُوْرٌ الرَّحِیْمٌ بیّنه اند که جمیع گناهان
را به بخشد ـ الّا حق العباد ـ اگر خدا بخواهد شخصی ضرر رسیده را از گنج
بے پایانِ خود نعمتِ وافر به بخشد ـ که صد گونه به قیمت بیشتر باشد
از این نقصانے که به او در این دُنیا از دست بنی بشرے رسیده
باشد ـ هرگاه خدائے تعالیٰ از تبدیل تقدیر قاصر نیست و از
اختیار او این امر بیرون نیست و شما را فعل المختار ساخته ـ
پس چرا خود را باین قیدے اندازید ـ که هر چه تقدیر هست ـ
به همان مجبوریم ـ و جبریان تقدیریم و هیچ سعی نمیکنیم ـ در آن اختیار که
خدائے تعالیٰ به شما داده ازان فائده برنے دارید ـ نص اِن لَیْس لیس
الاِنْسَانِ اِلَّا مَا سَعیٰ این هم بدانید که خداوند تعالیٰ محتاجِ کفر و
اسلامِ شما نیست ـ اگر همه عالم ملحد شوند یا خدا پرست در بارگاه بی
هیچ فائده یا نقصان نیست ـ

فرد

سرنوشتِ ما بدستِ خود نوشت ؛ خوش نویس است او نخواهد بد نوشت

فصل چہارم

طفلِ بیگناہ را چرا کور ساخت

بدانید که این عالم اسباب ہست۔ بدون اسباب ہیچ نمیتواند شد۔ در بعضے بوٹہ ہا دیدہ باشید که بدور تخمِ آنہا ریشم چسپیدہ مے باشد۔ و در ہوا سبک مے پرند۔ این از برائے این ہست که تخمِ آنہا در ہوا پریدہ دور برود و بہ ہر جا منتشر شود۔ تا بہ ہر جا آن درخت بروید و ہر فائدہ که ازین درخت بہ مور و ملخ و مرغ و ماہی وجن و انسان رسیدنی ست برسد و ہر وقت در جہان مہیّا باشد۔ کسی از میوۂ آن متمتع میشود و بعضے از تخمِ آن بہرہ مند و برخے از پوست و برگِ آن صحت مند مے شوند۔ گویا این ریشم که بہ گردِ آن تخم پیدا میشود در ہوا تخم را مثل بلیون مے پراند۔ بہ این طریقہ نسلِ نبات در مہدِ زمین نصب شدہ روئے زمین را قالین زمردین مے بخشد۔ علیٰ ہذا۔ بذریعہ آبِ باران و طائرانِ ہوا تخمِ ہر گل بہ فرسنگ ہا میرسد۔ جزائر ہا ئیکہ نَو از سطح آب سرزدہ اند و عاری از درخت اند در عرصۂ چند سال پُر درخت مے شوند این ہمان "ٹرنسپورٹ" الٰہی ہست۔ که ہنگام رفتن از وصدائے بر نمے خیزد۔ و بہ جائے مدعا میرسد۔ فِعْلُ الْحَکِیْمِ لَا یَخْلُوْ عَنِ الْحِکْمَۃِ گیاہ و علف که پوسیدہ میشوند در سیلاب آمیختہ در اراضیات کمزور رسیدہ باعث حیات شاخ و برگ زرع میشوند۔

حیوانا تیکہ مے میرند۔ آنہا را مرغانِ ہوا و درندگان زمین قوتِ خود مے سازند۔ بر ہمیں مدارِ حیاتِ شان ہست۔ پارۂ گوشت را در یکجا بگذارید۔ تا رسائی مگس بدان باشد۔ اول مگس در آن تخم مے اندازد۔ دیدہ باشید ذرات سفید در گوشت باسی۔ این ذرات را مگس مے اندازد۔ این تخم ہا کرم میشوند و ہمہ گوشت را میخورند۔ کرم ہا بعض مے میرند۔ و بعض بہ صورتِ حیوان دیگر مبدّل شدہ در ہوا می پرند۔ گویا بہ این طور خاتمہ آن پارۂ گوشت مے شود اوّل تعفّن در گوشت پیدا مے شود۔ این اعلان ہست برائے مگس که بہ بوئے آن از دور خبر شدہ برسد۔ و بعد ازاں دراں تخم بہ اندازد آن تخم کرم شدہ گوشت را بخورند۔ و کرم تبدیل شدہ مگس بگردد۔ و بہ ہوا بہ پرد۔ مُدعا ازین ہست که قتل یک شے باعثِ حیات دیگر ہست۔ گویا از یک جا تلف شدہ بہ جائے دیگر صورت مے بندد۔ این ہمہ تدبیر در عالم اسباب ہست۔ اگر این کم و بیشی نمے بود در صد سال ذی روح مے مُروند۔ و درخت ہا خشک مے شدند حکما میگویند۔ که اگر حشرات الارض نمے بودند۔ و یکے دیگرے را نمے خوردند۔ جنس انسان را زندگی میسّر نمے شُد۔ مُرغان شکاری را برائے کُشتنِ دیگرِ مرغان گماریدہ۔ شیر و پلنگ را برائے خوردن چار پایہ گان گماشتہ۔ مار و کژدم و زنبور را برائے ہلاکت آفریدہ۔ ازین گیر و دار مُدعا این ہست۔ که از تعداد یکہ در مشیّتِ الٰہی مقرر ہست۔ مخلوقات نہ وافر شوند و نہ کم۔

جاپان و روس

دنیاءِ تہذیب روز افزون است۔ مغربی حصۂ دنیا در عقل و ہنر بہ کمال

درجه رسیده بودند- کسی گمان داشت که جاپانِ نو دولت که همه کارش تقلید مغرب هست از فوج برقِ موجِ روس سبقت خواهد برد؟ یا صحرا نشینان ٹرینس وال دولت برطانیه را بیشتر از یک سال در ورطهٔ سرگردانی خواهد انداخت؟ و اسپ و آدم این دولت به لکها از دست بوریان ضایع خواهند شد؟ این قوم بور- فرنگستانی می باشند- اما از وجه کم وسعتیٔ ملک در میدانِ افریقه آمده بودند- و خانه بدوش مے بودند- در گادی ها اثاث البیت معه اطفال و عیال میداشتند- صد و صد گادی ها مانندِ قطارِ شترها از یک مرغزار به دیگر مرغزارے رفتند- مال و مویشی فراوان داشتند- مردان برائے شکار بیرون مے رفتند و زنان در سایهٔ گادی ها به انتظارِ شوهرانِ خود خیاطی مے کردند هرگاه یک علف زار را ختم مے کردند- ازان جا انتقال مکانی مے نمودند- و به دیگر صحرا قیام مے گرفتند- اول مال دار بودند- و به طورِ مردمِ کوچی سفر مے کردند- حتی که به طرفِ زراعت متوجه شده مقیم جا ها شدند- نوبتِ شان به کانِ طلا رسید- متمول شدند- غرور کردند- و همراه دولت برطانیه پنجه انداختند-

فرد

هر که با پولاد بازو پنجه کرد ٭ ساعدِ سیمین خود را رنجه کرد

قصهٔ سکندر اعظم و زنگیان به یادم آمد

پس معلوم شد که در مشیّتِ این نیت که همه هر چه هست- خوب و پاک باشند- و هر کس ساوی زور آور باشند-

و همه گی بے نقص باشند- اگر رسمِ مساوات جاری مے بود- جاروب که میکشید- تعمیر که میکرد- کوه که مے کند- شاطر که مے بود غواص که مے بود- نان که مے پخت- خدمت که میکرد- اگر همه مساوی متمول مے بودند- از ثوابِ خیرات که مستفیض مے شد- رحم بر عاجز که مے خورد- در رحیم و ظالم که فرق مے کرد-

اگر همه حسین مے بودند- تعریفِ حسن که میکرد- اگر شب نے بود- قدرِ روز را که مے کرد- اگر سیاهی نے بود- قدر سفیدی کجا مے شد- اگر این کاغذ سیاه مے بود- سوادِ تحریرِ مرا- که تمیز مے کرد- اگر دائم ابر حائل بودے- قدرش هم کم بودے تشنه لطفِ آب را میداند- گرسنه لطفِ نان را میداند- خلاصه اینکه زشت روئ- سیاهی- بیکسی- خواری را حاجت بدانید- و مفرح الحالی و حسن و دولت را متاع- اگر حاجت نباشد- از متاع چه سود هست- اگر طلا پیش سنگ هزار سال افتاده باشد- سودے به سنگ نے رساند-

فرد

زر از بهر خوردن بود اے پسر ٭ برائے نهادن چه سنگ و چه زر

اگر لنگ و کور نے بود- تجربهٔ رحم انسانی از کجا مے شد- اگر عاشق نے بود- فرقِ وفا و جفاءِ مهوشان کے مے شد-

فرد

سنگین دل ست آنکه به ظاهر ملائم ست ٭ پنهان درونِ پنبه نگر پنبه دانه را

اگر ظلم و گناه نے بود- ورنه گردش ثواب کجا مے بود-

حالا من به طرف مطلع این باب توجه مے دہم۔ که طفل بیگناه را چرا کور کرد۔

جواب

اگر طفل در شکمِ مادر کور ہست به او ہیچ تکلیف محسوس نے شود۔

بقول سعدی

پیر ہفده ساله جنبی نکند ؛ کور مقری بخانبی حُجش رُش

معنی این شعر این ہست۔ که پیر ہفتاد ساله جوانی نے کند۔ و کورے که از شکمِ مادر کور پیدا شده بخواب ہم چشمِ روشن را نے بیند۔ و اگر دنیا را دیده و بعد ازان کور شده۔ وجه این ہست که در عالم اسباب ضرورت ہر چیز است۔ چنانکه بینائی بکار است نابینائی ہم بے کار نیست۔ علیٰ ہذا کرّ و گنگ ہم نہایت از ضروریات ہستند۔ اگر بخواہید که مصاحبِ شما در کدام محفل باشد امّا از رازِ گفتگوئے آن محفل ہیچ خبر نه شود۔ کرّ را ہمراه ببرید۔ و اگر کیمیاگر ضرورتِ چلانیدنِ پُھنک دارد که در ہندی پھُوکنی مے نامند۔ (آنچه آتش را تازه مے کند) امّا میخواہد که کسی نداند که کدام کدام شے را در ساخت کیمیا مے اندازد و بکدام ترتیب مے سازد۔ پس بدون کور دیگر کسے برائے چلانیدنِ پھنک و متصلِ گلخن و سندان کیمیاگر بکار نے آید۔ علیٰ ہذا گنگ ہم از غنیبت محفوظ ہست۔ این شخص ہم بکارِ شما مے آید۔

تمثیلات با لاقدرے مذاقیه بودند۔ حالا مغز را برائے شما پوست میکنم۔

این دنیا را ایک کارخانه بدانید۔ که آہنگری۔ زرگری۔ نجاری۔ نقب زنی۔ سرنگ سازی۔ کشاورزی ہمه در این کارخانه برائے انجامِ رسمیاتِ زمانه موجود است۔ پس برائے این کارخانه امبور۔ رنده۔ سندان۔ چکش۔ برمه۔ دستِ پناه۔ سوہان۔ چرخ سنگ۔ بلو۔ پیچ واکن وغیرہم امثالِ آنہا بکار است۔ چرا که در این عالم انسان و حیوان ہر دو کار میکنند۔ انسان بذریعهٔ سلاح و آلات کار مے کنند۔ و حیوانات را خدائے تعالیٰ ہمان سلاح که بکار دارند در جسمِ شان بطور عضو پیدا کرده۔ باز را منقار و چنگ داده که گوشتِ طیور را بُریده بخورد۔ مُرغابی را پردهٔ پا داده که ازان کار چپهٔ کشتی بگیرد۔ جعل ہائے سیاه۔ در ستون ہا سوراخ مے کنند۔ که ہمچو آن صفا و مدوّر بذریعهٔ برمه ہم نے شود۔ دیمک عمارات پخته را نقب زده مے لمبانند۔ مرغ نجار با منقارِ زاغ نول مانند کرم ہائے که زیر پوستِ درخت مے باشند۔ آن را کمستانک زده میکشد۔ و مے خورد۔ و درخت را از کرم خوردن نجات میدہد۔ مُوشان و دیگر حیوان ہا ہمچو موشان زیرِ زمین سوراخ ہا میکنند یا برائے خود خانه مے سازند۔ و یا برائے دیگرے ماوا۔ خاکیکه برائے زرع مفید ہست بذریعه مُوشان بالا مے آید۔ این دہقانان از لی ست که زمین ہا را به دیگر رُو میگردانند۔ مور برائے حفظِ ما تقدم غله در زیرِ زمین برائے خرچ زمستان جمع مے کند۔ و حواله به این شعر مے دہد۔

فرد

ابلہی کو روز روشن شمعِ کافوری نہد ؛ زود بینی کش بشب روغن نباشد در چراغ

پس برائے این گیرودار آلات ہم مطابقِ کارِ روان کارخانہ مذکورہ کارگر ساختہ شدہ۔ بہ جائے رندۂ دندانہ دار و بہ جائے رندۂ صاف بہ کار مے آید۔ برائے کارخانۂ مذکور در مشیت مقرر ہست کہ این قدر تعدادِ چکش و این قدر تعداد رندۂ دندانہ دار و این قدر رندۂ بے دندان۔ این قدر انبور بے نول و این قدر انبور نول دار ہر وقت در کارخانہ موجود باشد۔ کاریکہ از انبور نول دار مے آید از انبور گول نمے آید۔ و کاریکہ از گول مے آید۔ از انبور نول دار نمے آید۔

بدانید و آگاہ باشید کہ درین کارخانۂ عالم ضرورت چشم دار و بے چشم مطابقِ تعدادِ مقررہ ہست۔ باید کہ ہر وقت این قدر بینا و کور باشند۔

خدائے تعالیٰ راز این کارخانہ را بہ معتمدانِ بینا سپرد۔ پس لازم بود کہ غیر معتمد عہدۂ معتمد نداشتہ باشد۔ و غیر معتمد ماتحت معتمدان ہم بکار بود۔ اما این لازم بود کہ غیر معتمدان از راز واقف نشوند۔ و کار بکنند۔ این تعریف در کوران ہست کہ کار کنند۔ و از راز واقف نشوند۔ این تعریف در بینایان نیست۔ این بہ مصداق ہمان رندۂ دندانہ دار و بے دندانہ دار ہست۔

قصّہ

در مملکت اطالیہ شہریست کہ نامش پامپیل (پ ام پ ی ل) مے باشد۔ متصل آن کوہے ست۔ آتش فشان کہ بنام وسووس مشہور است۔ ہمیشہ ازین کوہ دود و آتش و مادہ ہا بقسم سرب آب شدہ مے برآمد۔ این طور اتفاق افتاد کہ مدتے مجرایِ آن آتشکدہ مسدود شد۔ مردمانِ شہر بہ تعجب میدیدند

و مختلف تعبیر ہا مے کردند۔ روزے دیدند کہ خلافِ معمول آتش و دود مے برآید۔ بلکہ سنگ باری بجائے آتشباری مے شد۔ حتیٰ کہ سنگ ہا مثل باران بر شہر ریختن شروع شدند۔ و نیز زلزلہ ہم محسوس شدہ مے رفت۔ مشکل تر این بود۔ کہ دفعتاً روزِ روشن شبِ تیرہ گشت۔ دود و خاکستر از ہر طرف شہر را محصور کرد۔ این قدر تاریکی شد کہ ہر کس بہر جائے کہ بود ہمان جائے ماند۔ بعضی در کوچہ و بازار ہا مردند۔ و بعضی زیر سقف ہائے خانہ آمدند۔ یک نیکہ در محلۂ خود شخصی کورے داشتند۔ دست کور را گرفتہ بہ راہنمائی کور از شہر برآمدند۔ ہر گاہ از شہر بہ فاصلہ شدند۔ از تاریکی برآمدہ در روشنی رسیدند۔ برخے کہ از موت نجات یافتند از طفیل کوران بود۔ کہ محفوظ ماندند۔ چراکہ برائے کوران روشنی و تاریکی مساویست۔ در کوچہ ہا و بازار ہا مہارت آمد و رفت داشتند۔ کوران دستگیر بینایان شدہ براہِ نجات راہبری کردند۔ این شہر صد ہا سال در زیرِ زمین مدفون بود۔ کوہ کنانِ مورخ این مقام را دریافت کردہ سنگ و سرب را از شہر برداشتند۔ عجب کیفیتے نظر مے آمد۔ کسی را دست بر مال و متاع خود ماندہ و کسی را دستِ وزوی بر نقدی خشک شدہ آہنگر پیشِ گلخن سر بہ سکوت و بت پرست را رو بروئے بُت سر بسجود۔ موحد را دستِ دعا بالا و مشرک را التجا بہ لات و عزا۔ مادر را طفل پستان نوش در بغل و طبیب را دست بہ نبض بیمارِ پُر اجل۔ زرگر را سنگِ محک در کفِ دست بند ماندہ و حلوا فروش را حلوائے اجل در دہان وا ماندہ فرو گشتنہ۔ کوہ کنانِ مذکور خزینہ ہا برداشتند۔ و گنجینہ ہا بشگافتند و خبر ہا دریافتند۔ این ویرانہ

کوردارو ئے امراضِ ذیل است

درمحل شاہی کور- وخواجۂ حرم سرائے- درکار عصمت وعفتِ خانہ موزون اند- بلکہ ضرور اند- دراوطان خراسان و ایران بیگمات شاہی بہ سواری مے برآیند- درکوچہ ہا ہرگاہ سواریٔ بیگمات میگذرد- و مرد کہ ہا از روبرو در راہ مے آیند- خواجہ سرایان جان فشان نعرہ مے زنند وصدائے "کورشوید کورشوید" مے برارند- مردکہ ہا چند لمحہ کور مے شوند چشم بدبین سفید چشم بہ نوکِ تیغ مے برارند- پس ثابت شد کہ کوری بے وصف نیست- یک لمحہ کوری باعثِ نجاتِ چشم است-

قِصّہ

کورے وبینائی باہم طریق دوستی داشتند- روزے ادعاءِ سفر کردند- مال ومنال ہمراہ گرفتہ علی الصباح ارادۂ کوچ داشتہ شب در مسجد خوابیدند- کہ فردا بہ آہنگِ بانگ- آہنگِ سفر خواہند نمود- سارقان از احوالِ آنہا خبر شدہ تدبیرے سنجیدند- ومشورہ کردند- کہ ازینہا مال چہ سان بستانیم- از دِہ بفاصلۂ نصف میل درۂ بود- کہ راہ ازانجا در نشیبِ کوہ میگذشت- این مقام را دزدان پسند کردند- کہ دریجا راہِ مسافران را گرفتہ مے نشینیم- لکن این تدبیر یک نقص داشت- کہ وقتِ سحر زمینداران برائے نگاہداشت فصل در قُرب وجوار این مقام مے آمدند- دُزدے کہ ہوشیار بود- گفت کہ نصف شب در مسجد آذان میدہیم تا مسافران مغالطہ خوردہ برخیزند ودران مقام نصف شب برسند- این تدبیر قابل تعریف بود ونیم شب

بانگ نماز صبح دادند- کور وبینا کہ آن شب سرِ شام خوابیدہ بودند- زود برخاستہ کمر بستند و مال ومنال گرفتہ قدم زودتر برداشتند-

فرد

مرا درمحفلِ جانان چہ امن وعیش چون ہر دم ز جرس فریاد میدارد کہ بربندید محملہا

چون بہ موقعہ رسیدند- دزدان برخاستند و مال ومنالِ شان را قبضہ کردند- بینا ہمہ گی دزدان دہ را شناخت- دُزدان سخن نے زدند- کور ہیچ کدام را نشناخت چرا کہ کور بود- و دزدانِ محتاط خاموش بودند- بینا را کشتند و کور را گذاشتند- کوری باعث نجاتِ او شد- وبینائی باعثِ موتِ بینا شد-

ع

اے روشنیٔ طبع تو برمن بلا شُدی

مارہائے ہندوستان

مثل مارہائے ہندوستان دیگر در عالم نخواہد بود- واقعی اژدہا ہستند کوچک ترِ شان را در ڈولی برائے تماشا دو نفر برشانہ برداشتہ میگردانند- یک مُرغ لقمۂ آن مار مے شود- امّا خدائے تعالیٰ آن را کور آفریدہ- اگر بینا مے بود در عالم از تظلمِ آن زندگانی محال بود- مرغ برائے او در قفس مے اندازند بقوتِ لامسہ شامعہ وسامعہ آن را میگیرد ومیخورد-

رباعی

گربۂ مسکین اگر پر داشتے ⁂ تخم کنجشک از جہان برداشتے
این دوشاخِ گاؤ گر خر داشتے ⁂ ہیچ کس را گرد خود نگذاشتے

فصل پنجم

شیطان در ذات مخلوط است یا خارج از ذاتِ انسان است

بدانید و آگاه باشید که پروردگار عالم در انسان مادهٔ حرص و نفرت هردو گذاشته. نفرت مادهٔ طبعی ست که بدونِ نصیحت و ہدایت طبعاً انسان از خوردن یا نوشیدن یا وصلِ آن شے متنفر مے شود در موسمِ گرما یک گلاسِ برف چه قدر مرغوب مے باشد و در سرما بحالتِ بیماری سُرفه ازاں طبعیت چه قدر تنفر مے ورزد. یعنی اگر در طبعیت گرمی موجود بود سردی پسند است و اگر سردی موجود بود گرمی پسند است۔

شہوات و ذائقه ہم محتاج قوتِ جبلی ست. کسی چربی خورده میتواند و کسی از بوئے آن متنفر است. پس برائے تمیز این چیزہا قادرِ مطلق حکیمے در درونِ انسان آفریده. اما بعض چیزہا ہستند. که باوجود خراب و بدمزه انسان آن را به شوق میخورد. مثلاً فلفل تند. کریلهٔ تلخ. این چیزہا که طبعاً ناگوارِ زبان و کام اند. چرا آدم خود را بخوردنِ مجبور ساخت حتیٰ که زہرِ ہلاہل مے خورند. و پسند میکنند۔

فرد

چو شد زہر عادت مضرت نه بخشد ❊ به زہر آشنا کن بتدریج جان را

مخفی نماند که اشیاء و افعال خلافِ طبع بخواہشِ خود خورده یا کرده نمے شوند. بلکه به تحریک و گفتهٔ ہم نشین. انسان برعکس خواہشِ طبعی

خود کاربند مے شود۔

فرد

با بدان کم نشین که در مانی ❊ خو پذیر است نفسِ انسانی

در انسان ضرور مادهٔ خواہش موجود است. اما ہمراہش عقل خداداد ہم حاضر است. اگر میوهٔ نفیس لایق خوردن در باغ به کمال درجه رسیده اما مادهٔ نیکی از خوردنِ آن مانع مے شود. اگر شیطانے تحریک کند. و بگوید چه مضایقه دارد۔

"اگر یک دانه بکنیم و از ذائقهٔ آن محظوظ شویم. باغبان منفعت بسیاری حاصل کرده. و به کسے عنایت نه کرده. آدم شوم است. خوردنِ مالِ این حلال است". ممکن است که به تحریکِ آن شیطان انسان از جادهٔ دیانت داری بدر آید. و دستِ ناسزا به کارِ ناروا دراز کند. و ہمچو حرمت ہائے دیگر را بر خود حلال بداند۔

رسیدیم به مدعا

مرا ہمیں مدعا بود. که ثابت کنم که شیطان خارج از ذات است. در عقلِ انسان قابلیتِ فہمیدنِ گناه و ثواب ہر دو موجود است چیزے را که بد دانسته میکند. این ضرور از تحریکِ شیطان است. نه از ذاتِ انسان. فرقه ہائے انسان که در دیہات به سادگی بسر مے برند. به نسبتِ شہریاں کمتر حریص و بد نگاه اُفتاده ہستند. چرا که کسے نیست که آنہارا ترغیب بد بدہد. شہری اگر به فریب مالِ کسے خورد پروائے ندارد. امّا دیہاتی اگر از حصهٔ رسدی غله به غلطی زیاده برد میداند که بد کردم۔

معلوم است که از شکمِ مادر طفل بے گناه پیدا مے شود۔ اگر با لطبع شرارت در طفل باشد۔ ممکن نیست که پند و نصائح گاہے به او اثر مے کرد۔ بقول شخصے ؎

فرد

عاقبت گرگ زاده گرگ شود ؎ گرچه با آدمی بزرگ شود

چراکه در جبلیتِ او اگر شرارت موجود مے بود۔ از لوح مشقِ شرارت سیاہی زدوده نے شد۔

فرد

به آبِ زمزم و کوثر سفید نتواں کرد ؎ گلیمِ بختِ کسے را که بافتند سیاه

مبرہن باد۔ که لوحِ انسانی۔ ساده لوحِ بے نوشته مے باشد۔ ہر قسم که تعلیم گرفت بر آن لوح نقش مے شود۔ گویا در اول لوحِ انسانی خالی از شرارت است۔ این ہم به منزلهٔ نیکی ست۔ ہرگاه تعلیم و ترغیبِ نیک یافت۔ پس دو بالا شد۔ یعنی یک نیکی که در سرشتِ اوست و دوئم نیکی که استاد آموخت۔ برعکس این اگر شرارت آموخت۔ تاہم شرارتِ نو آموخته با نیکیِ سرشتی ضم شده نصفا نصف مے ماند۔ یا این طور بگوئید که یک حصّه شرارت و یک حصّه نیکی در انسان مے ماند۔ گویا شریر ہم یک حصّه نیکیِ جبلّی دارد که آن را در سطورِ بالا لوح ساده گفتم۔ برائے انکشافِ صورتِ حال نقشه مندرجه ذیل قابل ملاحظه است:۔

نقشه

نمبر ۱

مثلاً ۱	لوح ساده	شرارت	میزان	کیفیت
	ل +	ش =	لش	یعنی نصف شرارت و نصف نیکی

نمبر ۲

مثلاً ۲	لوح ساده	خوبی	میزان	کیفیت
	ل +	خ =	لخ	یعنی ہر دو سر نیکی

پس ثابت شد که در طبیعتِ انسان شرارت نیست۔ بلکه شرارت خارج از ذات است۔ و محرک این دیگریست که شیطانست۔ ناصحانِ تحقیق را التماس آنکه اگر شیطان را در ذاتِ انسان شامل بدانند۔ پس چه سان آن را از ذات جدا میتوانید کرد۔ از شیر آب چه سان جدا مے شود۔ ہر گناہے که از دستِ انسان سرزند و آن را از ذاتِ خود بداند۔ گاہے از گناه پرہیز کرده نے تواند۔ خود را تابع این طبیعتِ گناه آلود میداند۔ لیکن اگر گناه را از ذاتِ خود جدا داند و بداند که به تحریکِ خارجی او مرتکبِ این خطا شده۔ لامحال در علاجِ آن میکوشد و ازان خطا نجات مے طلبد و ذاتِ خود را بعد از گناه ہم نیک میداند۔ و خود را علاج پذیر مے تصور۔ یعنی گناه را عارضهٔ بیرونی میداند و در علاجِ آن مے کوشد۔ ہرگاه بیماری را مضمن دانست که این بیماری از سرشت ہمراهِ من است۔ از دفعِ آن محروم و نا امید مے شود۔ خوش قسمت اند آنانکه تعلیم شان این است۔ که شیطان خارج از ذات است۔ و عارضهٔ بیرونی قابلِ علاج است۔ افسوس بحالِ کسانیکه شیطان را در خود مے دانند۔ یا خود را شیطان میدانند۔ و ہرگز خود را ازان جدا کرده نے توانند۔ فقط

فصل ششم

ازدواج با دو زنان یا زیادہ ازان

من بتائیدِ آن فرقہ قلم مے رانم کہ پابندِ ازدواج متعدد مے باشند چرا کہ آدم مشابہ بہ بہائم است نہ بہ طیورِ پروار- مقدم الذکر انحصار بر یک جُفت ندارند حالانکہ موخر الذکر باجفتِ خود مسلسل پابزنجیر است بنابران در بابِ طیور زیادہ شرح نمیدہم و انسان را با بہائم در معاملہ موانست تشبیہ میدہم - مادہ ہائے بہائم ہر وقت برائے آبستن شدن تیار نمے باشند- در سال یک دفعہ یا دو دفعہ باردار شدہ مے توانند- اگر بہائم بہ یک جُفت خود صابر مے بودند پس گاہے نسلِ شان تا این تعدادِ کثیر نمے رسید- بلکہ در عرصۂ کم گم مے شدند- چرا کہ بہ کشتن شان یا ضایع کردنِ شان در ہیچ قانون قصاص نیست- و بہ ہزارہا روزمرّہ در تصرفِ انسان مے آیند بنابر آن قانونِ قدرت یک اسپ و یک نرگاو را برائے یک گلہ و یک پادہ کافی تصوریدہ- علیٰ ہذا ہر یک بُز و یک آہوئے نر برائے یک رمہ کافی است -

ہرگاہ حیوانِ مادہ آمادہ بہ تحصیل تخمِ نسل شد - سرگروہِ آن رمہ یا گلہ گلّے با شاخِ نسل او پیوند میکند- بر ہمیں منوال در عرض یک سال چندیں محتاجانِ فیضیاب شدہ اعداد بہ لشکرِ نسل ایزاد مے کنند- یک مثالِ عام فہم میدہم- خمیرہ چہ قدر کم مے باشد- و آرد چندیں گونہ-

از تاثیرِ آن خمیر مے شود- اگر خمیرہ بوزن آرد مہیّا کردن مے شد- نانِ خمیرہ بمشکل بہم مے رسید؛

اِنسان بنی نوعِ آدم

این فرقہ ہم بمانند بہائم ایام التوا دارد- کہ دراں عرصہ قافلۂ تسلسلِ نسل از کوچیدن موقوف مے باشد- مثلاً- ایام ماہانہ- ۹- شہر قمری- ۳۰ شہر قمری کہ ایام شیر دادنِ اطفال است پس دراین وقفہ ہا عاقلان چہ مے فہمند و قیاس واجب بکجا مے رسد- حاجت بہ گفتن نیست- مردِ مشتہی لامحالہ دست بہ مالِ دیگرے دراز نمودہ روئے خود سیاہ مے کند- دراین جا روائیت ہا اختلاف دارند-

بعض از اوطان سہر دسیل میگویند- کہ با این ہمہ وقفہ ہا یک زوج کافی ست و بعض از بلادِ حارہ و معتدلہ کہ خون گرم دارند- بر یک زوج کفایت نمودن محال مے دانند- بہ این شکے نیست- کہ طبایع انسان مطابق ممالکِ مختلف باہم بحد قدرِ عظیم دارند-

قطع نظر در یک بلد کسے بہ افیون مے زید و کسے بہ آن مے میرد- زہر یکے دوائے دیگر است-

کسے سہ من وزن را بہ یک دست مے بردارد و کسے دو ثار وزن برداشتہ نمے تواند-

کسے سہ میل بہ یک نفس مے دود و کسے ۵ قدم تند برداشتہ نمے تواند کسے از صبح تا شام سخن مے زند و کسے طاقتِ دو حرف گفتن ندارد -

حالا تمثیلِ ادویات بہ شما میدہم

یک دوا از یک گرین تا ۳۰ گرین خوردہ مے شود- یک دوا از یک گرین

تا ۵ گرین حدِ آخیر دارد- از این این مدعا نیست که هرکس همه مقدار یکجا خورده میتواند- بلکه مدعا این هست که طبیب هر کسے را مطابق طاقتِ او دوا بلحاظِ شدت وخفتِ مرض میدہد- کسے به ۱۰ گرین و کسے به ۲۰ گرین و کسے به ۳۰ گرین مستفید مے شود- آخیر مقدارِ خوراک را برائے نسلِ انسان از یک دوا ۳۰ گرین گذاشته اند که طاقتِ انسانی ازین زیاده متحمل شده نمے تواند- و ازاین مقدار کمتر مطابقِ احتیاجِ هرکس داده مے شود-

مُدعا

طبیبے که تعداد ازدواج را از یک تا چهار یا بیش ازان مقرر کرده- این پیمانه برائے علاجِ کُل عالم مقرر کرد- برائے یک فرقه یا یک قوم نکرد- چراکه فرقهٔ سردسیل را یک پیمانه هم کافی ست- حالانکه مردم صحرانشین را چندین پیمانه مکتفی نیست- حکیم قلت وکثرت را در نظر داشته پیمانهٔ چهار زوج مقرر کرد- هرکس که به کمتر مے تواند- ساخت بسازد و هرکس که به بیشتر میل دارد- بدارد- حکیم این همه گفته که باید حق هر چهار را پوره کرده بتواند ورنه از ازدواج متعدد پرهیز کند- فقط-

---

فصل هفتم

متفرقات

اے پوران خاندانی و اے کودکانِ دهقانی- بعد از سلام آنکه بدانید و آگاه باشید که در هر خاندان ضبط و ربط آداب مطابق رسمِ آن ملک جاری ست برادرہائے خورد از ادب نام برادرہائے کلان را نمے گیرند- و نام پدر را هرگز به زبان آوردن ناسزا میدانند- سربرهنه روبروئے بزرگ نمے نشینند- پائے را دراز نمے کنند- در مجلس خاموش نشسته سخنِ بزرگ خورد را گوش میکنند- حیائے حضور بسیار دارند والده- پدر یا برادر کلان را بوقتِ صبح سلام داده خوشنودی از آنها حاصل میکنند- که فلان شخص برائے ملاقاتِ شما آمده- هر پیغامے که بود- میرسانند- بر خود تکلیف گوارا کرده به پاسِ خاطر کسے یکجا انتظار میکشند- نان آهسته میخورند- گشنه چشمی نمے کنند- یک لقمه کمتر مے خورند- و مهمان را بیشتر مے دهند- اگر کسے به کج بحثی قایم شد همراهِ او زیاده مکالمه نمے کنند- کسے را به نظرِ حقیر نمے بینند- چشم پوشی نموده پرده دری نمے کنند- پوچ نمے گویند- در دوستی قایم و از بغض و کینه عاری مے باشند-

علیٰ هذا در دیهات هم فی الجمله آداب دیهاتی مروج مے باشد لکن هرگاه در سکول داخل مے شوند- از دستِ مادر و پدر مے برآیند- و در سکول مطلق دراین باب تعلیم نیست- و نه اُستادان تکلیف مے بردارند و نه تنبیه داده مے توانند- چراکه از قواعد سکول زیاده زجر کرده نمیتوانند

بچه ها آزاد مے شوند۔ نه در قبضِ پدر نه در قبضِ اُستاد مانده گلِ خود رو مے شوند۔ چو ہر گستاخی در آنہا پیدا مے شود۔ اول به طرف عَیب جوئیِ کارِ سلطنت متوجه مے شوند۔ (مخفی مباد که این اعتراض که من دارم۔ دربارۂ سکول ہائے ہندوستان دارم) وجه جرأت گستاخی این است۔ که طلبا را حکمًا لکچر دادن مے آموزند۔ نتیجه این مے شود۔ که از راه راست به کج مے روند۔ غذائے که در پیری بکار ہست در جوانی مے خورند۔ علمیّت به آن درجه نمے باشد۔ که لائق سخن زدن امورِ سلطنت باشند۔ و از خانۂ خود ہیچ شنیده نمے باشند۔ و گفتگو مے کنند۔ و فخر میدانند که کسے بگوید" امروز فلان جوان در پالتکس عجب بحث کردہ" حالانکه این بحث دران وقت موزون و واجب است۔ که واعظِ عمرِ گران مایه را در تجارب صرف کرده باشد۔ و بعد ازان از گُل گلاب آید برون۔ ہرگاه طلبا پاس کرده به خانه واپس مے آیند۔ به دماغِ پوچ مغزان چه قدر ہوا مے باشد۔ که اصلا به طرفِ امورِ مفید و الدین متوجه نمے باشند۔ نه از دین مے باشند و نه از دنیا۔ کلاهِ رومی به سر میکنند۔ اما نمیدانند که این کلاه در ملکِ معتدل مناسب است۔ مثلا قسطنطنیه که ہر وقت بہار ہست۔ این کلاه ہرگز در شعاعِ آفتاب ہندوستان ناکاره است۔

حدیث صحیح است۔ که شرافت الانسانِ بالعلم والادبِ۔ لا بالمالِ والنسبِ۔ در مدارس فی زماننا تحصیل علم را میکنند۔ اما ادب را فراموش کرده اند۔ ادب چیست ادب ہمیں چیز است که در ذیل مے نویسم۔ از ادب۔ خدا و ہمسایه۔ بادشاه خوش مے شوند۔ و به ہر کس حقوق ایہا واجب الادا است۔ ہرگاه مطیع ایہا بوند۔ در دین و دنیا سُرخ رو خواہند بود۔ اگر از بادشاه منحرف گشتید۔ پابند زنجیر گشتید۔ و اگر از

خدا منکر شدید در ہر دو جہان روسیاه گشتید۔ و اگر ہمراه ہمسایه پرخاش کردید۔ ہر کس از شما گریزان و نالان است۔ در وقتِ سختی کسے ہم نزدیکِ شما نخواہد آمد۔

اے سکولیان کسے ہم شما را پسند میکند؟ وقتے که شما از سکول واپس مے آئید؟ اے برخورداران معافی مے خواہم که از حد تجاوز کردم۔ لیکن مرا چه ازین دردسری فائده بود۔ محض برائے بہبودی شما نوشته ام۔ اگر ناراض مے شوید پس ہمه گفته را ناگفته بسنجید۔ و از خطائے ما در گذر شوید۔ و اگر قدرے منصف مزاج ہستید۔ پس بر این شعر عمل خواہید کرد۔

فرد

نصیحت گوش کن جانان که از جان دوست تر دارند جوانانِ سعادتمند پندِ پیرِ دانا را

فقط

(۱) این تعریف بیشتر در اہلِ فرنگ است۔ و خصوصًا در انگلش۔ زیاده سخن زدن و راز ما فی الضمیر خود را آشکار گذاشتن و ہر کس را جرأت دادن که بے تامل سوال کند و جوابِ دور و دراز دادن و به رمزِ ہر کس خود را واقف دانسته او را بر ملا گفتن باعثِ خفت

وبے وقاریست۔ آخر الامر کسے نمے پرسد کہ کیست۔

ہرکس کہ ناواجب عملے کرد کہ باعثِ گلۂ واجب باشد ازو گلہ کردن بعوضیکہ زیادہ نباشد۔ مناسب است۔ وخود را قدرے کشش گرفتن تامخاطب بسنجد کہ آن سخن ناراض است باعثِ قدرِ آئندہ مے شود وہرکس را لحاظ درچشم مے ماند۔ وبرعکسِ آن مردم دنیا بہ ناراض کردن ہیچ شخص ہیچ دریغ نمے کنند۔ وآن شخص آخر گلہ ہائے گریہ آمیز کردہ خود را مسخرۂ مردم مے سازد۔ دراول باید کہ اگر از طرفِ کسے دوسہ دفعہ بے اعتنائی دیدند۔ اگر ماتحتِ آن نمے باشید و مجلس وملاقاتِ اورا دوست دارید۔ پس ازیں ملاقات ومجلس دوری اختیار کنید۔

جوابِ ہرسوال را بطرزیکہ مناسب باشد بدہد۔ ہرقدر کہ مختصر باشد بہتر است تا سوال کنندہ ہنوز امیدِ جوابِ دیگر داشتہ باشد۔

بعضے از ارادۂ سفر یا کوچ یا کردنِ کدام امر سوال مے کنند۔ کہ ہرگز منزلتِ این سخن داشتہ نمے باشند۔ کہ ہیچو سوال بکنند۔ نہائیت افسوس است برحالِ پرسندہ کہ مخاطب را ششدر مے کند کہ چہ جواب بدہد۔ چراکہ بعض امور را انسان نمے خواہد۔ کہ برملا ظاہر کند۔ واگر بگوید کہ من نمے گویم۔ ہم خوب معلوم نمے شود۔ خصوصاً دران حین شخصے دیگر موجود مے باشد۔ کہ ہرگز آن جواب روبروئے آن گفتن نامناسب است ہمراہ ہمزولانِ خود مضحکہ وآزادی واجب است۔ آن ہم تاحدیکہ نوبت بہ پوچ وفحش نرسد۔ اما روبروئے خوردان این طور کردن باعثِ ذلت وسبکی است۔ آخر نتیجۂ مذاق خراب است۔ ع

بادباران آورد بازیچہ جنگ

بدون دق الباب یا اطلاع درخانۂ کسے درآمدن سخت بے وقوفی ہست

معتبرینِ این زمانہ را دیدم۔ کہ این سخن را محسوس نمے کنند۔ وبعضے کہ محسوس مے کنند۔ بعد از مداخلت بیجا این فقرہ ہمراہ میگویند۔ کہ اجازت ہست بیایم۔ باوجودیکہ میدانند خطا کردم۔ لاکن بہ این طور خطاء خود را مے پوشانند۔

بعضے درگفتگو تذکرۂ شخصے دیگر را مے آرند۔ کہ فلان شخص شمارا بد مے گفت۔ بلکہ ہمان دشنام را کہ او گفتہ تکرار مے کنند۔ یعنے دوبارہ میگویند۔ کاتب الحروف این دشنام را از طرفِ پیغام آور مے داند۔ چراکہ دشنام بگوشِ خود از زبان حاضر مے شنود۔ نہ از زبان غائب۔ باید ازو ترک اختیار کنید۔ بعضے را مدعا از سفارش زیدمیباشد سخن پیچ درپیچ زدہ بطرف مدعا خود مے رسند۔ لیکن درگفتگو اصرار میکنند کہ ہرگز مرادِ من از سفارش نیست۔

بعضے مے خواہند۔ کہ درتحریرِ شکایت محکمۂ را یا شخصے را بکنند بطوریکہ خود را ثالث ولاتعلق ظاہر کنند۔ درشروعِ تحریر اول اظہار قصور خود را مے کنند۔ کہ اگرچہ مرا دراین معاملہ تعلق نیست۔ وافسوس میکنم کہ این قدر طول چرا مے نویسم۔ لاکن آنچہ درنظرِ من آمد صرف اظہارِ آن میکنم۔ باین صورت خود را از محل اعتراض میکشند۔ لاکن دقیقہ رسان بمدعا اورسیدہ اورا محض محیل مے تصورند۔

بعض اشخاص مثال ہا بسیار یاد داشتہ مے باشند۔ اما وقت شروع کردنِ این خیال نمے دارند۔ کہ فراخور احوال کیست ودل کدام شخص ازین مے رنجد۔ ودشنام بہ کدام شخص متعلق مے باشد۔ گاہے دران مثال خود را ہم دشنام مے زنند۔ این قبح دراطراف شہر پشاور بسیار است۔

تهذیب انگریزی

بعضی از مردم ما عادت دارند که قبل از اختتام کلام دیگرے جواب آن را شروع مے کنند۔ یا اگر دو کس سخن بکنند در میان سخن مے اندازند این حرکت در تهذیب انگریزی سخت معیوب است۔ عجب نازک و باریک بین مردم هستند۔ در سخن هر قدر اصرار کنید۔ همان قدر آن سخن را از اهل غرض مے دانند۔ هر قدر دور انداخته بگوئید۔ پسند مے دارند۔ مثلاً اگر کسے واقعی بد کرده یعنی گستاخ بوده و از کار پهلو تهی نموده۔ اگر شما حرف به حرف شکائت کنید و سخت بنویسید یا بگوئید که این شخص را ضرور سزا باید داد۔ علی العموم برخلاف رائے شما فتوے میدهند و اگر صرف دو حرف بنویسید که از طرز کار این شخص صورت بے پروائی معلوم مے شود۔ من بتائید خدمتگزاری او هیچ گفته نمیتوانم۔ این دو فقره بسیار اثر دارد۔ بنسبت حکائت پر شکائت۔ اگر عریضه مے نویسید و شکائت از اهلکاران مے کنید۔ گاهے جواب باصواب نخواهید یافت باوجودیکه واقعی به شما ستم کرده باشند۔ پس باید که صرف تکلیف خود را اظهار کرده داد خود را بخواهید۔ تا که حاکم خود افسوس بر حال شما خورده در تلاش ضرر رسان بشود۔

هرگاه انگریزان بشما بخوردن و نوشیدن یا سگار وغیره تواضع کنند۔ بدانید که آنها گاهے دروغ تواضع نے کنند۔ و نه بیجا سخن مے زنند۔ باید که به انکسار تمام شکریه نموده قبول کنید۔ و بطور انسانیت بگیرید۔

این هم به تواضع داخل است که گوگرد درداده به آنها بوقت آتش دادن سگار مرحمت کنید۔ دلاوری شرط اول است۔ پس رفته گاهے کامیاب مے شود۔ هرگاه فهمیدند که این شخص بسیار متواضع هست، و

آزادانه در مساوی حیثیت داخل شده نے توانند۔ پس او را آئنده تکلیف آمدن یا دعوکردن نے دهند۔

اگر از شما پیشتر در محفلے همه جمع هستند و شما به یک دو نفر آشنا هستید و او با دیگران نشسته هستند حسب قاعدهٔ مردم ما هرگاه شما آمدید بسلام به جمع موجوده یکجا میدهید۔ به این خیال که همه را سلام باید داد۔ این را تهذیب دانان انگریزی به احمقی تعبیر مے کنند بلکه این طور سلام دادن مسخره گان این مردم مے کنند۔ باید که به یک شخص که دوست شماست یا بزرگ محفل است و واقف است متوجه شده سلام بدهید و زود بجائے مناسب بنشینید۔ تا در محفل از آمدن شما حرج واقعه نه شود۔ اگر دوست شما متوجه آن وقت نیست پس به دیگر دوست که متوجه باشد سلام بگوئید۔ بعد از نشستن آهسته آهسته همراه هر کس واقفیت پیدا کنید۔

در محفل به طرف همه گی متوجه شده سخن نه زنید۔ که حالا وقت رفتن است یا وقت دیدن فلان شے رسید۔ باید که هر که زیاده واقف باشد به آهستگی او را گفته همراه او یکجا برخیزید۔ او در پهلوے خود دیگرے را که نشسته باشد اشاره میکند۔ به این صورت همه ارباب محفل به اشاره فهمیده برمے خیزند۔

در محفل خورد و نوش هرچه بر میز افتاده مے باشد۔ آهسته آهسته هر چیز بوقت خود خورده مے شود۔ اگر شما پیش از وقت گفتید که شما این شے را ذائقه بفرمائید ضرور انکار مے کنند۔ گویا گفتن که (این را بخورید) مهمان را از خوردن آن منع کردن است۔ اگرچه بعض وقت آن شے را میگیرند لکن هرگاه یک شے متصل بود۔ دیگر شے را پیش آن گذاشته نمیخورند این تذکره مجلس چاء و میوه بود۔

البته در شروع مجلس اگر شما میزبان مے باشید۔ این از ہر کس باید پرسید کہ شما چہ مے نوشید یا چہ میخورید۔ و از طرزِ طبیعت او آنچہ میلان خاطرِ او باشد نام آن را اول بگیرید۔ اکثر چائے و شراب را پسند مے کنند۔ کسے چائے و کسے شراب مے خورد۔ بعد از چائے بہ شراب ہم رغبت مے کنند۔ این ہم عجب است کہ در وقت میخواری کیک وغیرہ شیرینی ہا میخورند۔ شاید در زمانۂ قدیم ہمین طور بود۔

رباعی

حاجی بہ بیابان کردہ طے ؛ زاہد بمسجد بردہ پے
جائے کہ باشد نقلِ مے ؛ بیکاری است این کارہا

نانِ شب و روز باقاعدہ مے باشد۔

غذا برائے اہلیان مجلس در یک ظرف مے آرند۔ ہر کس از ان ذخیرہ گرفتہ پیش خود مے اندازد۔ قاشقِ آن ظرف را بہ ہمان ظرف مے مانند۔ علاوہ از ان روبروئے ہر کس جدا جدا قاشق است۔ بعد از خوردن قاشق و پنجہ ہا را متوازی در پلیٹ ملحق بگذارید۔ خدمتگار فوراً مے بردارد۔ و پلیٹ دیگر برائے شما مے آرد۔ شما باید کہ ہر پلیٹ را ہمراہِ رفقا یکجا ختم کنید۔ و این قدر زیادہ غذا از ذخیرہ نگیرید۔ کہ در آن فرصت ختم کردہ نتوانید۔ چرا کہ مجلسیان در انتظارِ شما نشستہ مے مانند۔ تا کہ شما ختم نکنید طعامِ دیگر نمے آید۔

تعجب

باوجودِ این نفاست۔ اگر استخوان یا پارۂ سنگ یا شئے کہ قابل خوردن

نباشد۔ در دہن آمد۔ باید آن را کشیدہ بر لبِ بشقابِ خود بگذارید نہ بر دسترخوان بیندازید و نہ در کنجِ خانہ۔ برائے این کار ظرفِ جدا نمے گذارند۔ بعض وقت کدام شئے مکروہ را بہ امرِ لاچاری روبروے خود در بشقاب خوردن گذاشتن مے شود۔ عاطس زدن سخت معیوب است۔ باید از راہِ بینی عاطس را بکشید۔

۴ ڈکار

چائے را ہر دم قاشق قاشق نمے خورند۔ بلکہ کلچہ و کیک وغیرہ خوردہ مے روند۔ تا چائے سرد شود۔ باز یکبارگی سر مے کشند۔ یا بدو دفعہ ختم مے کنند۔

۴ کھودی

از میز خوردن ہنگامِ خوردن دور نباید نشست۔ این قدر متصل شوید کہ میز زیرِ چناق شما بیاید۔ کارد را بر گوشت پس و پیش کش نکنید۔ بلکہ از طرفِ کنارۂ دورِ بشقاب بطرفِ خود یک کش کنید۔ اگر بریدہ نہ شد۔ باز از ہمان طرف بہ طرفِ خود کش کنید۔ تا بریدہ شود۔ از ذخیرہ ہمان چیز بردارید۔ کہ بخوردن آسان باشد۔ تا در بشقاب بسیار فضلہ جمع نہ شود۔ در بشقابِ خود اشیائے کہ آوردند۔ بخصوصیت جمع کنید۔ و انتظار بکشید تا ہمہ احباب بگیرند۔ بعد از ان شروع کنید۔ لکن در مہمان خانۂ ریل ہا این قید نیست۔ چرا کہ ہر کسے پابندِ وقتِ خود است۔

قباحت در تکلیف مشرقی

در مردمِ مشرقی خصوصاً در مردم ہند و پنجاب و افغانستان وغیرہ اطراف ملحقہ یک نقص است کہ در اہلِ فرنگ و اوطانِ مغربی کم نظر مے آید یعنی نسبتِ مردم شہری و دیہاتی کہ زیادہ تر بہ شہر تعلق دارند سخن مے رانم۔

مردمِ ما هر لمحه در وجودِ خود یا طرزِ خود یا رختِ خود نقصے به پندارِ خود مے تصور کنند۔ و به هر قدم که میگذارند۔ منفعل نظر مے آیند و این خجالت بے سبب از حرکاتِ ایشان معلوم مے شود۔ چنانچه در راه رفتن بلاضرورت گاهے به سمتِ راست گردنِ خود را میگردانند و گاهے به طرفِ چپ حالانکه به آن طرف، هیچ چیز قابلِ دیدن نمے باشد۔ خصوصاً هر گاه از کدام دفتر یا محکمه یا خانه مرخص مے شوند۔ و از دهلیز مے بر آیند۔ خواه مخواه این طور مے کنند و شرمندگیٔ خود را به این رفع میکنند۔ لکن اگر پیزارِ شان از کهنه گی کشاده شده باشد۔ قدم بطورے مے بردارند که پاشنه از پیزار بدر نه شود۔ و درین محل راست و چپ نمے بینند۔ سخت بے تدبیر اند۔ اگر فقیرِ انگریزی باشد هم ضرور پیزارِ خود را به کدام صورت مرمت خواهد کرد۔ که این شرمندگی هر لمحه نه بردارد۔

در قوم مغربی یک دیگر تعریف است که تا یکے سخن را به انجام نه رساند دیگرے سخن نمے زند۔ مردمِ ما اگر پنج نفر یکجا باشند۔ هر پنج سخن مے زنند۔ بمانند خیل مینا۔

مردمِ ما در راه هم بطورِ مجموعهٔ پریشان مے روند۔ یعنی گاه کسے پیش مے رود و گاه کسے۔ و سخن زده مے روند۔ از دور این طور معلوم مے شود۔ که شاید بلوا است۔ حالانکه اهلِ فرنگ اگر پنج و شش نفر باشند۔ دو دو نفر باهم متوجه شده همراه مے روند۔ و حظ از سیر و صفا مے بردارند۔ و لطفِ مکالمه را آهسته آهسته میگیرند۔

در مردمِ ما یک نقصِ دیگر است۔ که در راهے که مے روند۔ روئے خود را به یک طرف گشتانده متوجه به آن طرف مے شوند۔ اما قدم همان طور برداشته مے روند۔ حتی که در راه آنچه مے آید ازان غافل بوده خود را موردِ صدمه مے سازند۔ یا در چقرے مے افتند

یا کور مے شوند۔ شاید این خیچه نمائی ها از آهوئے رم خورده یاد گرفتند که نگاهش به دنبال مے باشد و روبرو مے دود۔ در اهلِ فرنگ این حیوانیت نیست۔ دو چشمِ شان به طرفِ راه مے باشد۔ متواترِ هر طرف دیدن و چشم به طرفِ کسے دوختن عیب میدانند واقعی این طریقهٔ مردمِ سبک پاچه مے باشد۔

مردمِ ما دستمال در جیب میدارند۔ لکن از جیب کشیدن و شرمنده شدن ضرور نیست۔ چراکه نهایت چرکین مے باشد۔ در افغانستان رختِ یکے را دیگرے مے پوشد۔ آستین دراز یخنِ کشادهٔ دیگرے را پروا نمے کنند۔ باوجودیکه متمول مے باشند۔ این را فخر میدانند که فلان سردار به من کوٹ بخشید۔ اگرچه خود اقتدارِ بخشیدن دارند۔ نان به مردم دادن در افغانستان خوب است۔ لکن عقدهٔ مشکل کسے را که به معاملاتِ دنیا افتاده حل کردن بهتر از هر چه مے باشد۔ غمِ شهرِ خود یا دهِ خود یا همسایه گان را خوردن محض تلافیٔ به نان دادن نمے شود۔ بلکه کسانیکه عادیِ جلاوطنی مے باشند آنها را بکار آوردن و مقیم و مکین نمودن۔ و زمین دادن و تقاوی عنایت کردن کار خوب است۔ مردمِ مغرب گرسنه نیستند۔ ازین وجه به نان کم ممنون مے شوند۔ و مردمِ ما غریب و محتاج بسیار اند۔ نان دادن گویا به ایشان جان دادن است۔

مردمِ هندوستان از نانِ دیگرے این طور مے گریزند۔ مثلِ بز که از شیر بگریزد۔ نمے خواهند که نانِ کسے را بخورند۔ ازین مے ترسند که فردا از من نان نخواهد۔

مردمِ پاسنے وغیره افغانانِ ما این عادت دارند۔ که اگر در جائے طعام پزیده مے شود۔ آنجا عمداً تا وقتِ نان بدون دعوت مے نشینند

مردم انگریز حتی الوسع به خانهٔ کسے به وقتِ نان نمے روند۔ وجه این است۔ که نانِ شان همه یک وقت است

تکلیف و تکلّفِ مردمِ ما

در خوردنِ چائے و شربت اگرچه فنجان ها پیاله ها متعدد مے باشند اما ضرور است۔ که هر یک هم نشین خود را مجبور کند که اول شما بوارید در این گیر و دار تکلیف بے جا بهم مے رسد۔ و وقتِ کار مے گذرد۔ علیٰ هذا وقتِ رخصت شدن یا داخل شدن هر یکے دیگرے را پیش مے کند۔ تنازعه برپا مے شود۔ در مجلس اگر صد نفر هستند رو بروئے هر کس که قابل تعظیم باشد بر مے خیزند۔ از همین وجه کسے که قابل تعظیم نمے باشد و امید ندارد که همه گی بر مے خیزند۔ . . . . و این هم مے خواهد که پرده بجا ماند و راز فاش نه شود که کسے تعظیم نمے کند۔ بمانندِ موش تر که از غار خود دور مے باشد و کوشش میکند۔ که تا دهنِ سوراخ برسد۔ از یک طرف دیگر طرف خود را کناره کرده و رخت هائے خود را جمع کرده و خود را باریک ساخته و قدرے کپ کرده مائل به نشستن دُلکی دُلکی مے رود۔ و خود را در محفل به یک جا مے رساند۔ این همه تکلف بیجا است و تواضع هائے بے معنے۔ چرا که بسا اوقات باهم بر ملا دشنام مے دهند۔ و غیبت تامے توانند مے کنند۔ اگرچه به ظاهر سرو قد استادن وغیره تعظیمات مے کنند۔ هر گاه بجائے کسے مهمان مے روند همراهِ ملازم آن به طورے در تخلیه سخن مے زنند۔ مثلیکه هر دو یک حیثیت داشته باشند۔ این برائے خوشامد چائے و نان هست۔ این قسم آدم نهایت منافق و کمینه مے باشد

در تجسسِ احوال خانگیِ میزبان متلاشی مے باشد و نمک صاحب خانه را بر خود حرام مے کند۔ ازین مرض بعض معتبرین هم خلاص نیستند۔ بعض متمول مے باشند۔ هر چه بخواهند مے توانند بخرند۔ اما عادتِ دزدی داشته مے باشند۔ اهل تجار بر لباس و نامِ شان بازی میخورند۔ و او را میگذارند۔ که اسباب دوکان را دست بزند۔ آن نیک بخت جیب را از مالِ دزدی پُر میکند۔ اصلا پرواه نمے کند۔ از حرکتِ آن شخص دیگر معتبرین و صادقین بے اعتبار مے شوند۔ وقتِ اسباب پسند کردن دوکانداران هند یک آدم به طورِ نگاهبان همراهِ آنها مقرر مے کنند۔ که باعثِ خفتِ آدم مے شود۔

فرد

چو از قومے یکے بے دانشی کرد
نه که را منزلت ماند نه مه را

عرضِ مصنّف

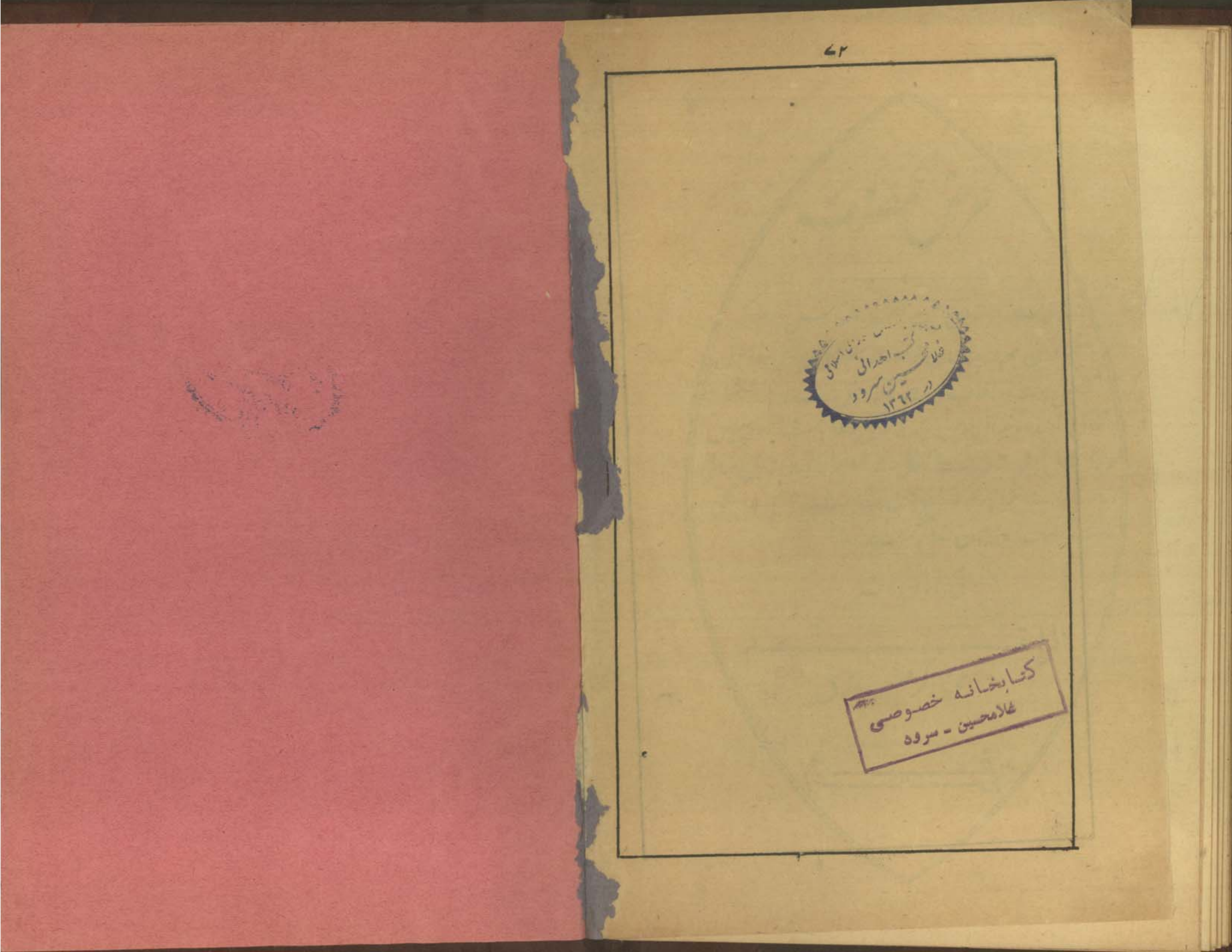
بخدمت ناظرانِ این صحیفہ التماس دارم۔ کہ آنچہ درین مجموعۂ پریشان نوشتہ ام مبنی بر عقل و دلیل شخصی است۔ اغلب است۔ کہ بعض مسئلہ ہا را شما اتفاق نکنید۔ وخیال این بندۂ خاکی غلط باشد۔ درچنیں مرحلہ اول عفو از خدائے تعالیٰ مے خواہم و بعد ازان معافی از شما مے خواہم کہ از خطاءِ من درگذشتہ آنچہ واقعی درست باشد۔ برآن عمل کنید۔

فی امان اللہ

الراقم

محمد اکرم سدوزئی

تمام

١٢٩٧٢٠